

La sigil·lografia medieval a Catalunya i als territoris de la Corona catalanoaragonesa: una primera aproximació a l'erudició i al colleccionisme (segles XVIII-XXI)*

Xavier Barral i Altet**
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Rennes 2

Rebut 19 maig de 2021 · Acceptat 20 setembre 2021

RESUM

El 2022, per celebrar el centenari de la publicació del segon volum de *Sigil·lografia catalana* de Ferran de Sagarra, la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans ha organitzat un col·loqui internacional, «Els segells medievals a Catalunya i a l'Europa mediterrània. Estudis comparatius», amb la intenció de reunir el primer balanç d'aquests estudis a Catalunya i als territoris de l'antiga Corona catalanoaragonesa des de la publicació d'aquesta obra i obrir perspectives de futur. Simultàniament, a Nàpols, organitzada per la Università degli Studi di Napoli Federico II, una segona trobada estarà destinada a ampliar el marc geogràfic de les relacions de la Corona catalanoaragonesa en el camp de la sigil·lografia i a fer dialogar l'estudi dels segells medievals femenins amb altres disciplines històriques properes. És en aquest context que el present article ha estat escrit, per aixecar un primer balanç provisional d'erudits, estudis i col·leccions que demana ésser completat amb totes les aportacions que els lectors ens puguin fer.

PARAULES CLAU: antiquaris, arxius, colleccionisme, Corona catalanoaragonesa, edat mitjana, Ferran de Sagarra, historiografia, museus, numismàtica, sigil·lografia

La sigil·lografia estudia els segells de tots els períodes de la història i les tècniques diverses de la seva fabricació que han evolucionat amb el pas del temps.¹ Pel que fa a l'edat mitjana, el segell (del llatí *sigillum*) és l'empremta, damunt una matèria tova que s'ha d'endurir ràpidament, generalment cera o plom, d'imatges o de signes gravats en un cos dur, metall o pedra, anomenat matriu, utilitzat com a senyal de propietat i d'autoritat. El segell pot ésser penjant o aplacat damunt el document. A l'edat mitjana, així s'identificava una persona física o una persona moral i el segell fixat en un document el validava i l'autenticava.² Els segells medievals ens ajuden a conèixer millor la societat de l'època per la importància de les decoracions que hi són gravades, retrats reials o eclesiàstics, de senyors, de dones, escuts, emblemes, imatges religioses o hagiogràfiques, d'arquitectura, de ciutats i monuments. L'estudi dels segells i de les seves imatges ens informa sobre les persones i les relacions socials, sobre l'aparença física i la indumentària. Les inscripcions que hi són gravades documenten les persones, les institucions i la història.

L'estudi dels segells toca, doncs, moltes disciplines en l'àmbit de la medievalística, des de la paleografia, l'epigrafia, la diplomàtica o la numismàtica fins a l'arqueologia i l'heràldica, passant per la iconografia i la història de l'art. El segell medieval és un veritable document històric molt segur a nivell cronològic i pertany també a la història de l'art.³ [Fig. 1]

La sigil·lografia com a disciplina històrica neix durant el segle XVII amb l'estudi crític dels documents medievals de Dom Jean Mabillon,⁴ però caldrà esperar al segle XIX per veure florir els inventaris sistemàtics de segells conservats a les col·leccions públiques europees.⁵ Aleshores, la sigil·lografia com a ciència va tenir molta difusió, principalment a França.⁶ Durant el segle XX, la recerca sobre els segells medievals ha despertat un interès desigual segons els llocs i les tradicions nacionals.⁷ A França, però, l'ensenyament de l'École Nationale des Chartes s'ha mantingut i els arxivers que n'han sortit han anat realitzant corpus —com els segells medievals francesos dels Arxius Nacionals de França, per exemple—,⁸ mentre que a les universitats s'han consolidat especialistes que han redactat obres essencials o editat congressos i trobades.

Els estudis de sigil·lografia a la península Ibèrica han estat, en canvi, durant la segona meitat del segle XX, molt

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** Adreça de contacte: xbarral@iec.cat

desiguals.⁹ Destaquen els treballs de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués (1924-2019), gran heraldista,¹⁰ renovador dels estudis de sigil·lografia en l'àmbit peninsular,¹¹ amb síntesis d'una gran utilitat¹² i reflexions generals.¹³ A Espanya, els principals corpus són els de l'Archivo Histórico Nacional,¹⁴ el Museo Cerralbo, el Museo Nacional de Artes Decorativas i la Fundación Lázaro Galdiano.¹⁵ En l'àmbit territorial destaca el corpus dels segells medievals de Navarra.¹⁶ Dos colloquis que han reunit diverses contribucions no han tingut continuïtat.¹⁷ El 2016, Ernesto Fernández-Xesta va publicar un breu manual¹⁸ que complementa el de María Carmona de los Santos del 1996.¹⁹

A escala internacional destaca una trobada col·lectiva regional sobre els Països Baixos meridionals²⁰ i una reunió que demostra que avui la sigil·lografia s'obre a camps molt diversos de la recerca històrica, en particular a la història de l'art.²¹ A Anglaterra, tres volums col·lectius han reunit els camins actuals de la recerca.²² A Hongria, el 2012, es van publicar els segells reials de la dinastia d'Árpád.²³ A Itàlia, on hi ha un museu dels segells i de les matrius,²⁴ es continuen publicant catàlegs de col·leccions.²⁵ A França, el segle XXI va començar amb unes reflexions generals²⁶ i amb obres molt documentades, estudis monogràfics renovadors i molt sòlids entre sigil·lografia i història, com la tesi doctoral d'Arnaud Baudin, un dels treballs essencials dels darrers temps en aquest camp,²⁷ o una altra tesi, no menys interessant, d'Ambre Vilain sobre els segells de les ciutats medievals que demostra tot el que altres disciplines com la història de l'art poden extreure de l'estudi dels segells medievals pel que fa a la representació arquitectònica, en aquest cas.²⁸ Per a les relacions amb la Catalunya medieval, interessa directament el llibre de Laurent Macé del 2018 sobre els segells dels comtes de Tolosa durant els segles XII i XIII.²⁹ Diversos manuals recents d'heràldica són naturalment útils per a l'estudi dels segells medievals.³⁰

A Catalunya sobresurt, durant el primer terç del segle XX, l'obra monumental de Ferran de Sagarra, de la qual parlaré més avall. Després, durant la segona meitat del segle, entre els rars estudis de sigil·lografia catalana publicats destaquen les contribucions de Martí de Riquer i Morera (1914-2013), sobretot en el camp de l'heràldica, sobre la qual, per a Catalunya, ens ha deixat una intensa síntesi historiogràfica.³¹

Cal també destacar els estudis de Manuel Bassa i Armengol esmentats més avall i les iniciatives del genealogista i heraldista Armand de Fluvià i Escorsa, autor de diversos llibres,³² de nombrosos articles sobre heràldica a la *Gran enciclopèdia catalana* i veritable creador d'un lèxic heràldic català modern.³³ Fluvià va fundar el 1983 la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·logia i Nobiliària (SCGHSVN) que va presidir fins al 2007, quan va fundar la Institució Catalana de Genealogia i Heràldica (ICGenHer) i la seva revista *Armoria*. La revista *Paratge* és la principal publicació de la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·

logia i Nobiliària. El seu primer número va sortir publicat el 1990 i el 2019 ja anava pel 32è. S'hi troben recollits alguns articles de sigil·lografia catalana. La revista *Acta Numismàtica*, òrgan de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, ha estat sempre sensible als treballs de sigil·lografia i a les relacions entre numismàtica i sigil·lografia. L'arqueologia dona a conèixer regularment troballes de segells o matrius en les excavacions, però no n'existeix un recull centralitzat.³⁴

Els segells són matèria austera per a les exposicions. La tradició del segle XIX era presentar-los com si fossin monedes en expositors que mostraven les peces i prou, com a curiositats, com un inventari. Durant el segle XX, en canvi, sovint han estat utilitzats com a material complementari en exposicions de temes històrics i, més rarament, artístics.³⁵ Algunes experiències, però, mostren que els segells poden constituir la matèria central d'una exposició i que al seu voltant es pot construir un discurs museogràfic i expositiu digne d'un catàleg i amb èxit de públic.³⁶ Fins i tot, el 2009, el Kunsthistorisches Institut in Florenz, Max Planck Institut, va organitzar una exposició, exclusivament al web, a partir dels fons del Museo Nazionale del Bargello, de la seva pròpia fototeca i de la de l'Archivio di Stato di Firenze, una exposició que encara està disponible per internet.

L'ERUDICIÓ I ELS ESTUDIS

Un precursor del segle XVI: Antoni Agustí (1517-1586)

Abans de l'arribada dels col·leccionistes il·lustrats del segle XVIII i dels anomenats antiquaris, abans fins i tot del primer tractat de diplomàtica i sigil·lografia del pare Jean Mabillon (1632-1707),³⁷ durant el segle XVII, i molt abans dels de Scipione Maffei (1675-1755) a Itàlia³⁸ o de Johann Heumann von Teutschbrunn (1711-1760), amb el seu tractat sobre diplomàtica imperial, a Alemanya,³⁹ i abans també del recull de gravats del marquès Anthelme-Michel-Laurent de Migieu (1723-1788),⁴⁰ Antoni Agustí (1517-1586) o Ambrosio de Morales (1513-1591) representen un nou tipus d'investigador que s'interessa pels vestigis materials del passat, l'epigrafia o la numismàtica.

Nascut a Saragossa, l'humanista Antoni Agustí⁴¹ va ser bisbe de Lleida (1561-1576) i arquebisbe de Tarragona (1576-1586).⁴² Format a Itàlia⁴³ i amic d'erudits italians⁴⁴ com Pirro Ligorio,⁴⁵ va fomentar els intercanvis d'informació amb els numismàtics italians⁴⁶ i també va impulsar les relacions entre els erudits catalans.⁴⁷ Agustí va ser col·leccionista d'epigrafia⁴⁸ i de numismàtica,⁴⁹ sectors en els quals s'ha reconegut i molt el seu rol pioner.⁵⁰ El tractat de numismàtica que va publicar a Tarragona el 1587 fou traduït ràpidament a l'italià i imprès diverses vegades, la principal a Roma el 1592. L'obra fou reeditada a Madrid el 1744. El tractat està construït com un diàleg entre tres persones, una forma expositiva que atorga un caràcter didàctic a l'obra.⁵¹ Agustí va fer servir el revers de les monedes per acostar-se a l'emblemàtica.⁵² També es va interes-

sar per la genealogia.⁵³ Va reunir una gran biblioteca⁵⁴ que malauradament, junt amb la seva col·lecció de numismàtica, es va dispersar.⁵⁵

La col·lecció numismàtica i d'antiguitats d'Antoni Agustí devia comprendre sens dubte segells medievals donat el seu interès per l'heràldica, la genealogia i els llinatges,⁵⁶ com recorda el seu biògraf, l'erudit jurista i historiador valencià Gregori Mayans i Siscar (1699-1781),⁵⁷ bibliotecari reial: «Su afición a la historia era suma, como claramente lo demuestra su rara y exquisita erudición. Es cierto que el conocimiento perfecto de la historia no se logra sino informándose bien de sus cuatro partes, narrativa, tópica, crónica y genealógica. Era preciso pues, que don Antonio Agustín tan altamente instruido en las historias antiguas y modernas, también tuviese afición a esta última parte. Y verdaderamente fue tal su pasión a ella, que recogió lo mejor en orden al blasón i linages. Por esto anduvo tan solícito en adquirir libros pertenecientes a estos asuntos.»⁵⁸

El segle XVIII

Francesc Xavier de Garma i de Duran (1708-1783): el primer tractat de sigil·lografia catalana

Director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó a partir del 1740, responsable del trasllat de l'arxiu del Palau Reial Major al Palau de la Generalitat, acadèmic de Bones Lletres el 1747, Francesc Xavier de Garma i de Duran va escriure un tractat d'heràldica, *Adarga catalana*, esdevingut un clàssic de la qüestió, una obra prevista en dotze volums dels quals només se'n van publicar dos.⁵⁹ Sobre l'originalitat de l'*Adarga* en diu ell mateix: «Aunque las reglas y preceptos de esta obra sean universales en la ciencia heráldica, la intitulo *Adarga catalana* por haver solicitado cuidadosamente que los exemplares en quanto ha sido dable, fuesen de las familias originarias y establecidas en el Principado de Cataluña.»⁶⁰

Garma va deixar un tractat de segells inèdit del qual s'han conservat algunes làmines. Sobre aquest manuscrit, Antoni Elias de Molins escriu: «El archivero de la Corona de Aragón, don Francisco Javier Garma y Durán, se dedicó al estudio de los sellos de Cataluña y dícese que publicó un tratado que es desconocido y solo se tiene noticia cierta que mandó grabar varios sellos de los reyes de Aragón. En las actas de la Real Academia de Buenas Letras consta que el Conde de Creixell costeó varias láminas “del tratado de sellos” para la Historia de Cataluña que debía escribir la Academia.»⁶¹ El comte de Creixell, Joan de Sagarriga i de Reard (1707-1768),⁶² també membre de l'Acadèmia des del 1729, director que en fou des del 1762, era amic de Garma i li va dedicar un sonet en elogi a l'*Adarga catalana* imprès a l'inici de l'obra.

Segons Ferran de Sagarra: «Quan en 1811 Millin se planyia de la poca importància que a l'estudi dels segells s'hi donava, la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona havia fet treballs sobre sigil·lografia, reunint materials per a un tractat de segells per a il·lustrar la història de Catalunya (tractat que potser sigui el que en Torres Amat atribueix a

l'acadèmic Garma), i pagant les despeses de les làmines que l'havien de acompanyar un altre acadèmic, don Joan de Çagarriga i Reart, comte de Creixell. Així consta en les actes de la corporació, corresponents a 20 de juny i 11 de juliol de 1804.»⁶³ Un altre manuscrit deixat inèdit per Garma, un nobiliari català, va ser publicat el 1957⁶⁴ transcrit i comentat per Joaquim Icart (1910-1997).⁶⁵

A l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres es conserva un manuscrit (ms. 35) sense indicació d'autor. En canvi, ni a la caixa on es conserva el manuscrit ni a la carpeta posterior no s'han trobat les làmines, i a l'Acadèmia no consta explícitament si aquestes làmines s'hi van conservar, però sembla que no hi són. En canvi, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó es troben «18 láminas y planchas de gravados de sellos de los monarcas de Aragón realizados a partir de los dibujos de Francisco de Garma y Durán y de Próspero de Bofarull»,⁶⁶ que comencen amb Pere I i acaben amb Ferran VI,⁶⁷ i que probablement són les que la tradició situava a l'arxiu de l'Acadèmia de Bones Lletres.⁶⁸

Anteriorment al tractat de Garma s'havien publicat a la impremta de Joan Piferrer a la plaça de l'Àngel de Barcelona, el 1725, els dos volums de la *Ciencia heroyca reducida a las leyes heráldicas del blasón* de Joseph de Avilés que fou molt popular en l'àmbit escolar, després reeditat a Madrid el 1780.⁶⁹ En el camp de l'emblemàtica cal destacar l'obra de Diego Saabedra Faxardo, que es pot considerar el primer tractat peninsular sobre emblemes, imprès a València el 1786.⁷⁰

Jaume Pasqual (1736-1804): el colleccionisme de l'historiador

Junt amb els pares Jaume Caresmar (1717-1791) i Josep Martí (1732-1806), sota el mestratge de Daniel Finestres (1702-1744), Jaume Pasqual va ser un dels principals historiadors de l'anomenada Escola de les Avellanes que va destacar en els camps de la història eclesiàstica, l'hagiografia, l'arxivística, l'epigrafia, la numismàtica, la paleografia i sobretot la diplomàtica en general.⁷¹ Era canonge regular premonstratenc al monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes (Os de Balaguer, Noguera), del qual fou abat entre 1789 i 1792. Com a historiador és conegut sobretot pels seus *Sacræ Antiquitatis Cathalonix Monumenta* (manuscrit en dotze volums conservat a la Biblioteca de Catalunya, ms. 729).⁷² Va ser també l'historiador del monestir femení de Vallbona de les Monges.⁷³

El pare Pasqual va reunir al monestir de Bellpuig una important biblioteca, el millor monetari de Catalunya, molts manuscrits i incunables i un remarcable museu amb antiguitats, inscripcions, materials arqueològics i obres d'art.⁷⁴ La col·lecció es va dispersar durant els temps que van acompanyar la desamortització de Mendizábal de 1835.⁷⁵ Malauradament, no se'n coneix cap inventari i tampoc no se'n han pogut localitzar els objectes. El gabinet numismàtic de Pasqual era particularment important, ja que, segons una breu descripció personal que en va fer el 18 de juliol de 1804 en una carta a l'erudit numismàtic Josep Salat, sabem que tenia uns 3.500 exemplars, amb

monedes romanes, ibèriques, medievals i d'altres sèries.⁷⁶ A la col·lecció hi devia haver determinats segells medievals, com era habitual en els gabinets numismàtics de l'època i com ho devia ser per a un erudit com ell que havia llegit i utilitzat Mabillon.⁷⁷

A principis del segle XIX, el pare Jaume Villanueva (1763-1824), durant el seu viatge per la Península,⁷⁸ va visitar el monestir de Bellpuig i el descrivia així: «El mérito del señor Pasqual consiste en haver recogido muchas preciosidades que acaso de otro modo perecerían [...]. Todas se hallan hoy recogidas en lo que fue aposento de este señor, cuya pieza principal se ha convertido en biblioteca [...]. En el cuarto lateral de la derecha, que es donde murió este padre, y donde yo estoy hospedado y escribiendo esto [...] hay una porción de códices, comprados o recogidos por otros medios de algunas colegiadas y parroquiales [...]. En el otro cuartito colateral a este [...] tres monetarios vi allí, en dos de los cuales hay una copiosa colección de monedas de toda especie de gran mérito y estimación para los anticuarios; pero lo debe ser más sin comparación uno pequeñito de concha, donde están las medallas más raras e inéditas, y algunas tal vez singulares. Hay asimismo una buena colección de historia natural, porción de camafeos y otras antiguallas de toda especie.»⁷⁹

El segle XIX

Durant el segle XIX es continuà ampliant a tot Europa el gust dels anomenats antiquaris per les col·leccions de segells medievals.⁸⁰ Sovint, l'erudició, l'estudi i el col·leccionisme anaven de bracet gràcies a la seriositat i a l'apassionament dels investigadors col·leccionistes.⁸¹ A Catalunya, a finals del segle XVIII i als primers anys del XIX, a més de la col·lecció del pare Pasqual, hi havia algunes col·leccions de monedes, privades o de comunitats religioses, que van ser descrites per Josep Salat (1762-1832) en el seu gran i primer tractat de numismàtica catalana.⁸² De les deu col·leccions que descriu, moltes devien contenir segells medievals al costat de les monedes, dels camafeos o de les medalles, bé que només ho precisa concretament en la col·lecció d'Antoni Elias i Sicardo,⁸³ que fou acadèmic honorari de la Real Academia de Bellas Artes de Madrid i corresponent de la de la Història.⁸⁴ Paral·lelament, durant aquest període, el col·leccionisme de glíptica va ser ben present a Catalunya com ho era a la península Ibèrica i a tot Europa des del segle XVII i moltes d'aquestes col·leccions també posseïen segells medievals. Aquest fet, a més de la col·lecció d'Elias i Sicardo, també s'ha documentat en altres col·leccions públiques i privades.⁸⁵

Entre els arxivers i directors de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que més es van interessar per la sigil·lografia i l'heràldica, cal destacar Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859), que en fou director entre 1814 i 1840 i de 1844 a 1849.⁸⁶ El seu fill, Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892), el va succeir el 1849. El seu net, Francesc d'Assís de Bofarull i Sans (Barcelona, 1843-1938), que va ser també arxiver de la Corona d'Aragó entre el 1893 i el 1911, havia estudiat dret i es va poder beneficiar d'estudis

a l'Escuela Superior de Diplomática de Madrid, aquella escola prestigiosa que va funcionar amb autonomia entre el 1856 i el 1900.⁸⁷ L'últim de la nissaga Bofarull va ser també heraldista⁸⁸ i va contribuir a l'efímera Acadèmia Paleogràfica de Barcelona.⁸⁹

Francesc Piferrer i Montells (1813-1883?): heràldica i genealogia

Francesc Piferrer és un d'aquells erudits que encara estan per estudiar. Nascut a Lloret de Mar, membre de diverses acadèmies i professor d'idiomes, va estudiar i residir la major part de la seva vida entre França i Madrid.⁹⁰ Va ser autor d'un tractat d'heràldica i d'un diccionari,⁹¹ però cal recordar sobretot la seva feina de genealogista que va publicar en sis volums i un apèndix entre el 1855 i el 1861,⁹² en un moment en què la recerca sobre els llinatges apassionava fins i tot més enllà dels cercles de la noblesa i que a València havia tingut un precoç representant amb el nobiliari valencià d'Onofre Esquerdo i Sapena (1635-1699) el 1677.⁹³ Antics nobiliaris mallorquins van servir a Joaquim Maria Bover de Rosselló (1810-1865), col·leccionista i erudit antiquari, fundador el 1837 de l'Acadèmia Mallorquina de Literatura, Antiguitats i Belles Arts,⁹⁴ per a elaborar i publicar el 1850 un nobiliari mallorquí.⁹⁵ Vull destacar que els autors del segle XIX lluitaven per extreure la recerca genealògica i dinàstica dels prejudicis contraris a la noblesa de l'època: «Existen manuscritos diferentes “nobiliarios mallorquines”, unos se pierden bajo el polvo, otros se escapan a las pesquisas del anticuario y todos son de difícil adquisición al aficionado a esta clase de conocimientos, ¿por qué pues no ha de imprimirse un “Nobiliario” cuando todo se imprimí? ¿Por qué no se han de impugnar sus errores, llenar sus vacíos y corregir sus inexactitudes?»⁹⁶

Antoni Elias de Molins (1850-1909): la sigil·lografia i la història

Director del Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona i membre de l'Acadèmia de Bones Lletres i del cos facultatiu d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs, Antoni Elias de Molins, com a arxiver i home del seu temps, va prestar sempre atenció a la sigil·lografia. Així, el 1902, quan publicava una bibliografia històrica de Catalunya, va dedicar naturalment catorze entrades a la sigil·lografia, entre les quals quatre de dedicades a Ferran de Sagarra. Em sembla important de reproduir la introducció historiogràfica que fa Elias de Molins, ja que, després d'evocar la tasca de Garma, documenta l'estat dels estudis sobre la sigil·lografia a Catalunya a inicis del segle XX: «Don Tomás Muñoz y Romero se dedicó, con la inteligencia y actividad que le era peculiar, al estudio de la sigilografía. En sus viajes a Cataluña sacó reproducciones de los más importantes sellos que vio en sus archivos, y en el programa de Paleografía crítica impreso en 1865 introdujo su enseñanza en la Escuela de Diplomática. Las lecciones 67 a 70 estaban dedicadas a tratar de los “sellos de Aragón, los de don Ramon Berenguer y los reyes don Alfonso II y don

Pedro II, sellos de don Jaime II —modificaciones que introdujo—, sellos de don Pedro III y de don Alfonso III —sus caracteres peculiares—, sellos de don Jaime II —causas de las modificaciones que hizo en los sellos reales—, los de don Alfonso IV, sellos de don Pedro IV —legislación establecida por este rey acerca de los sellos—, los de don Juan I, don Fernando I y sus sucesores hasta la unión de Aragón a Castilla, sellos de los reyes de Castilla como reyes de Aragón —variaciones que introdujeron.» Mr. Tastu estudió la serie sigilografía de Cataluña y reunió materiales para escribir una obra sobre sellos. Según un biógrafo de aquel erudito francés, Mr. Amadeo Pagés, hizo grabar un gran número de planchas de sellos inéditos, de los reyes y reinos de Aragón, después de Pedro III hasta Carlos III de España. Recogió los calcos de estos sellos en sus varios viajes a España. Don Fernando de Sagarra, individuo de número de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, ha consagrado detenido estudio a la importante serie de sellos de Cataluña, y fruto de sus investigaciones han sido el discurso leído en aquella composición en 15 de enero de 1890 y algunos estudios publicados posteriormente.»⁹⁷

Tomás Muñoz y Romero (1814-1867) s'ha considerat com la primera persona que a Espanya es va interessar per la sigil·lografia de manera sistemàtica, és a dir, amb la idea d'impulsar inventaris dels fons. Ell va decidir la constitució de la col·lecció d'empremtes de l'Archivo Histórico Nacional que seria la base de la futura secció de sigil·lografia de l'arxiu madrileny.⁹⁸

Josep Tastu (1787-1849): els segells medievals al servei de França

Josep Tastu, nascut a Perpinyà, és més conegut com a impressor i com a historiador de la literatura en general i catalana antiga en particular. Tastu va viatjar a Catalunya diverses vegades entre març de 1837 i juny de 1838 per recollir materials per als seus estudis de filologia catalana. Però durant aquests viatges també recollia antiguitats, algunes de les quals dels convents destruïts de Sant Francesc i Santa Caterina de Barcelona, que enviava a França, al Ministeri de la Instrucció Pública i a les acadèmies. El 6 de juliol de 1837 escrivia des de Barcelona al ministre de la Instrucció Pública francesa una carta en què precisava: «Les nombreux instruments renfermés dans les archives de la couronne d'Aragon contiennent pour la plupart leur *sigillum* appendu; rien n'est plus respectable à voir que ces reliques des siècles passés. Je les ai fait mouler en plâtre [...]. Je pourrais les publier plus tard en France par le procédé de la glyptique [...]. Chaque *sigillum* serait accompagné d'une courte notice rédigée en castillan et en français par MM. de Bofarull et Tastu. Aux 126 *sigilla* affectés aux actes émanés des princes de la couronne d'Aragon viendraient se grouper ceux de plusieurs contemporains qui manquent au *Trésor de numismatique et de glyptique* édité en France.» I després continua amb connotacions més polítiques: «M. de Bofarull, partisan empresé et éclairé d'une intervention française, verrait

avec joie la Catalogne gouvernée et administrée d'après les inspirations et sous la tutelle de la France.» I, arribat a Mallorca, en una altra carta de 14 de desembre de 1837, escrivia: «J'ai repris à mon arrivée la continuation des *sigilla* de la couronne d'Aragon et des sceaux étrangers.» Després Josep Tastu va oferir a l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres «quelques échantillons de *sigilla* de la couronne d'Aragon».⁹⁹

Joaquim Botet i Sisó (1846-1917): de la numismàtica a la sigil·lografia

Joaquim Botet i Sisó,¹⁰⁰ al marge dels seus càrrecs polítics (regidor de Girona i diputat provincial, membre d'Unió Catalanista i fundador del Cercle Catalanista de Girona), va ser arqueòleg i numismàtic i va publicar el 1879 una monografia sobre Empúries que havia guanyat el Premi de la Real Academia de la Historia de Madrid el 1875.¹⁰¹ Botet va ser conservador del Museu Provincial de Girona entre 1896 i 1904.

Botet és l'autor d'una obra monumental, *Les monedes catalanes* (1908-1911), que va obtenir el Premi Martorell el 1907. Obra encara avui de consulta obligada en els camps de la numismàtica i la sigil·lografia, a més de la història en general. També es va encarregar de senyalar el manuscrit inèdit conservat a l'Acadèmia de Bones Lletres de Josep Salat sobre les monedes catalanes.¹⁰² Com a bon numismàtic es va interessar sempre per la sigil·lografia¹⁰³ i va col·leccionar segells antics. Així, per exemple, va adquirir una matriu de segell de coure trobada al poble dominat pel castell dels Cabrera de la Celleria d'Anglès (la Celleria de Ter), la va identificar i la va publicar.¹⁰⁴ També va escriure algun estudi més puntual.¹⁰⁵

L'Arxiu Municipal de Girona conserva part dels arxius personals de Botet i Sisó, catalogats i inventariats.¹⁰⁶ El fons està format predominantment per correspondència, a més d'apunts i notes manuscrites, bàsicament de temàtica històrica i arqueològica, que inclouen alguns dibuixos i mapes. També conté fragments de llibres i publicacions. El fons està distribuït en quatre blocs: correspondència, notes, exercici de càrrecs públics i documentació impresa. Altres fons de Botet es troben a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. La Biblioteca de Catalunya conserva cinquanta-dos documents de correspondència rebuda, tant la personal com la relativa a la seva obra numismàtica entre 1883 i 1915 ordenada alfabèticament per corresponents (ms. 1880).

La sigil·lografia a les dues grans exposicions de Barcelona (1888 i 1929)

Els segells medievals, que tant havien interessat els estudiosos i el públic del segle XIX tenien habitualment una presència remarcada en alguna vitrina de les grans exposicions europees, universals, internacionals o retrospectives d'art. És un aspecte que encara no ha estat estudiat, ni la presentació ni els criteris de selecció. Per esmentar-ne només un exemple, en el marc de l'Exposició Universal de París de 1900, al Petit Palais s'hi presentava l'exposició re-

trospectiva d'art francès i la secció de sigillografia tenia un bon espai amb els teixits i les medalles, al costat de les miniatures, de l'orfebreria i dels esmalts.¹⁰⁷

A l'Exposició Universal de Barcelona del 1888,¹⁰⁸ les obres d'art i d'història s'exposaven al Palau de Belles Arts, que va ser destruït el 1940.¹⁰⁹ Els segells hi eren presents com els manuscrits i altres documents.¹¹⁰ Recullo un exemple d'aquesta presència. La Societat Arqueològica Lul·liana de Mallorca va participar a l'exposició amb una sèrie de segells medievals i moderns que comento més endavant en l'apartat de les col·leccions. S'exposaven a la planta baixa del Palau de Belles Arts. En aquest cas, se'n coneix el moble utilitzat per a presentar els objectes de la Societat, entre els quals els segells: una vitrina piramidal compartimentada.¹¹¹

Els anys 1929-1930 es va celebrar a Barcelona la gran exposició internacional que va servir per a urbanitzar Montjuïc.¹¹² Al Palau Nacional s'hi van presentar, sota el títol general «El arte en España», les obres d'art i els objectes, manuscrits i documents referents a la història, l'art i la cultura, des de la prehistòria¹¹³ passant per l'edat mitjana i fins a l'època moderna. Un enorme conjunt que corresponia bàsicament a dos blocs, l'artístic i el documental històric i bibliogràfic. D'aquest darrer, el director de la Real Academia de la Historia, duc de Berwick y Alba, en va publicar, els anys 1931-1933, en dos volums, un catàleg molt detallat, explicatiu i en alguns casos fins i tot erudit, amb llargs comentaris en castellà i en francès. Anteriorment, durant l'exposició ja es va disposar d'una guia inventari dels milers d'objectes exposats.¹¹⁴ En la secció medieval es van reunir objectes prestigiosos de procedències molt variades. Per segona vegada en una exposició important a Catalunya, s'hi va veure una bona presència de segells medievals, tant originals com reproduccions, acompanyats d'algunes il·lustracions, amb un total de 189 peces; una presència notable tant de reproduccions com de segells de plom, empremtes de cera i algunes matrius.¹¹⁵ És interessant de constatar que aquests objectes no van ser tractats a part, com una realització menor, sinó que eren al costat de retaules, tapissos, pintures sobre taula, escultures, teixits i altres obres majors de l'art medieval.

Els segells anaven acompanyats, almenys en els dos volums del catàleg, d'explicacions històriques sobre el personatge representat. Hi havia moltes reproduccions, però també un nombre important de segells originals, des dels d'Alfons VI de Castella i Lleó (1126-1157) i Alfons IX de Lleó (1188-1230) fins a diversos segells del segle xv. Tant els originals com les reproduccions procedien de l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, i alguns del Museo Arqueológico Nacional també de Madrid. Fins i tot els pocs segells de Catalunya-Aragó o les seves reproduccions també tenien la mateixa procedència ignorant els importants fons de les institucions de Catalunya. Entre els raríssims segells reproduïts hi trobem l'anvers i el revers del segell de Jaume I el Conqueridor. En les referències bibliogràfiques s'utilitzà naturalment el catàleg de Juan Menéndez Pidal *Sellos españoles de la Edad Media*, del 1921. I

pel que fa a la historiografia catalana només hi trobem el *Pere el Gran* de Ferran Soldevila (anomenat Fernando Soldevilla!) del 1919, els *Condes de Barcelona vindicados* (1836) i un altre treball de Pròsper de Bofarull, el *Joan I* d'Antoni Rubió i Lluch i el de Josep M. Roca, tots dos de 1929, així com el *Centenari de Martí l'Humà* del Centre Excursionista de Catalunya (1910). En un cas surt la *Historia de los Trovadores* de Victor Balaguer (1878-1879). En canvi, i això no sembla que fos un simple oblit, mai es fa esment dels tres primers volums de l'obra de Ferran de Sagarra, que ja havien sortit des de feia temps, ni de cap dels seus estudis. Quan es fa referència al segell de Guillem de Rocabertí, arquebisbe de Tarragona de 1309 a 1315, per exemple, es dona com a referència el volum 19 del *Viaje literario* del pare Villanueva (1851) i no l'inventari de Ferran de Sagarra.¹¹⁶

L'efervescència dels primers anys del segle xx

Josep Gudiol i Cunill (1872-1931) va organitzar i dirigir el Museu Episcopal de Vic des del 1898 fins a la seva mort. Gudiol ensenyava també des d'aquell mateix any arqueologia cristiana al Seminari de Vic i d'aquest ensenyament en va sortir un manual d'arqueologia religiosa publicat el 1902 que va tenir una gran repercussió i seguiment a Catalunya fins al punt que se'n va fer una reedició ampliada en dos volums els anys 1931-1933.¹¹⁷ Seguint la tradició francesa i la més propera a ell de Jean-Auguste Brutails (1859-1926), quan aquest era al Rosselló,¹¹⁸ Gudiol va introduir en el seu manual un capítol d'esfragística a l'interior del capítol 36 dedicat a l'«arqueologia literària» que comprenia, a més de la sigillografia, l'epigrafia, la diplomàtica, la bibliografia i la numismàtica.¹¹⁹ Continuant el mestratge de mossèn Gudiol, el seu successor en la direcció de les col·leccions episcopals de Vic, Eduard Junyent (1901-1978),¹²⁰ expert historiador, diplomata i arqueòleg, també va estudiar circumstancialment segells medievals.¹²¹

A la darrerria del segle xix i els inicis del xx ressorgeix aquell interès per l'heràldica i la genealogia, pels segells i per les combinacions dels escuts que el medievalisme del Modernisme havia animat.¹²² L'arquitecte Lluís Domènech i Montaner (1850-1923) representa aquesta fusió entre noves expressions artístiques modernistes i recerca sobre l'heràldica medieval. L'any 1922 guanyava el Premi Martorell amb una obra de sis volums, *Armorial històric de Catalunya*, conservat inèdit a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.¹²³ Entre el 1923 i el 1928, el seu fill, Fèlix Domènech i Roura (1888-1977), va publicar un *Nobiliari general català* en fascicles reunits en tres monumentals volums,¹²⁴ ricament il·lustrats amb escuts que haurien d'entrar de ple dret en el marc de la història de l'art.¹²⁵ En aquest context cal situar una obra de Domènech i Montaner acabada pel seu fill Domènech i Roura sobre les *Ensenyes nacionals de Catalunya*.¹²⁶ El pròleg de l'exlibrista i bibliòfil erudit de Reus Pau Font de Rubinat (1860-1948)¹²⁷ descriu bé el context que animava aquesta efervescència heràldica: «En Domènech i Montaner havia sentat els principis fonamentals, fruit de llargues conver-

ses i de contínues excursions amb motiu d'aquella renaixença política de Catalunya, que ha portat l'autonomia després d'una campanya de cinquanta anys [...]. A la renaixença política havia precedit la renaixença literària i tot junt va produir la resurrecció de la bandera catalana [...]. Obres i monografies sobre ensenyas n'hi ha força d'escrites tant ací com a l'estranger, però tenen més aviat un caràcter descriptiu que no històric, i no tenen, per tant, el caràcter de la present obra, que té més fonaments històrics per ésser l'ensena de Catalunya una sols, des de la seva aparició fins els nostres temps.»¹²⁸ L'any 1917 sortia l'únic volum del que havia de ser una revista periòdica, l'*Anuari Heràldic*.

Francesc Carreras i Candi (1862-1937): heràldica i sigil·lografia municipal

Francesc Carreras i Candi, erudit historiador, president de l'Acadèmia de Bones lletres (1918-1931 i 1934-1937), fundador, el 1901, de la Societat Filatèlica Catalana, va dirigir una *Geografia general de Catalunya* en sis volums que es van publicar entre 1908 i 1918, un dels quals redactat per ell mateix sobre la ciutat de Barcelona.¹²⁹ Els altres autors de l'obra eren prestigiosos: Cels Gomis i Mestres (1841-1915) per a la província de Barcelona, Emili Morera i Llauredó (1846-1918) per a la de Tarragona, Ceferi Rocafort i Sansó (1872-1917) per a la de Lleida i sobretot, pel que fa a les nostres preocupacions, Joaquim Botet i Sisó per a la de Girona. Algun dia caldrà fer un estudi sigil·logràfic i heràldic d'aquesta immensa obra en la qual es va posar l'accent en una recerca aprofundida sobre els escuts i segells de ciutats i pobles de Catalunya. Un document conservat dins l'epistolari de Botet i Sisó a la Biblioteca de Catalunya indica la cura posada en la recerca sobre segells. La carta és escrita el 28 de novembre de 1911 per l'alcalde de Viladrau a Albert Martín, l'editor de la *Geografia general*: «Temps enrere li vaig enviar el segell que utilisa aquest ajuntament...» El contingut d'aquesta carta indica que el text de Botet i Sisó era enviat als alcaldes de les poblacions per a un control de les informacions.¹³⁰ L'any 1923, Carreras va publicar, en el marc del seu discurs com a president de l'Acadèmia de Bones lletres, una molt interessant síntesi historiogràfica de l'heràldica a Catalunya, un veritable tractat, en la qual esmenta diversos texts i nobiliaris inèdits.¹³¹

La sigil·lografia catalana de Ferran de Sagarra (1916, 1922 i 1932)

Ferran de Sagarra i de Siscar (1853-1939), advocat, polític i historiador, membre de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Històrico-Arqueològica) des del 1920, de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense i de la Reial Acadèmia de la Història, va dedicar una part important de la seva vida a estudiar els segells medievals de Catalunya.¹³² Sagarra va ser també un actiu arqueòleg i se'l recorda sobretot perquè, durant els estius dels anys 1904 i 1906, va finançar, seguir i publicar els treballs d'excavació del poblat ibèric del Puig Castellar, a Santa Coloma de Gram-

net.¹³³ L'any 1916 va cedir a l'Institut d'Estudis Catalans la propietat del jaciment i les seves peces arqueològiques que l'Institut va retrocedir a la secció arqueològica del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic, després Museu Arqueològic de Montjuïc.¹³⁴ L'obra arqueològica de Sagarra ha esta qualificada de «patriotisme arqueològic».¹³⁵

Però Ferran de Sagarra ha passat a la posteritat sobretot com a sigil·lograf. Entre el 1916 i el 1932, van veure la llum els cinc volums d'una obra fonamental de la historiografia catalana del primer terç del segle xx, la *Sigil·lografia catalana*.¹³⁶ L'obra havia estat premiada en el concurs Martorell del 1912 i es publicava per acord de l'Ajuntament de Barcelona del 1914. Van ser, finalment, cinc volums de gran format, amb un nombre important d'il·lustracions, catàleg dels segells i apèndixs de documents.

Quan Sagarra preparava la seva obra sobre els segells catalans, els estudis sigil·logràfics a Catalunya eren inexistent.¹³⁷ Així ho descrivia ell mateix: «Al ver los trabajos realizados en el extranjero, referentes a la sigilografía, y al considerar el interés que demuestran los historiadores y arqueólogos de las naciones europeas de mayor cultura, pidiendo datos y noticias respecto a nuestros sellos, dueñenos en el alma que semejantes estudios se hallen en España en tal estado de obscuridad y atraso. Recordamos en este momento que, en una de sus cartas, se nos lamentaba Mr. de Barthélemy de que en París no poseen obras de sigilografía española, y pensábamos nosotros nada de particular tiene que no las posean, cuando tampoco las tenemos aquí, porque para vergüenza nuestra no se han publicado todavía. En este concepto, cábenos la satisfacción de que sea Cataluña la primera y única región de España que hoy posee, aun cuando inédita, una sigilografía muy nutrida en ejemplares rarísimos y que se eleva ya a la respetable cifra de cerca tres mil tipos distintos, como resultado de los estudios e investigaciones que, por espacio de treinta años, hemos venido practicando en los archivos, donde todavía se conservan esos monumentos, tan útiles e interesantes para el progreso de las ciencias históricas.»¹³⁸

Per a la realització d'aquesta obra, Ferran de Sagarra va treballar en un gran nombre d'arxius, biblioteques, museus i col·leccions particulars. La premsa de l'època seguia amb atenció la progressió dels seus estudis i donava compte de les conferències i intervencions públiques que feia.¹³⁹ En la correspondència entre el canonge arxiver de la catedral de València, Roc Chabàs Llorens (1844-1912), i el de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Manuel de Bofarull i de Sartorio (1816-1892) hi ha unes quantes referències a Ferran de Sagarra, quan es dedicava a fotografiar segells de l'arxiu: Chabàs demana a Bofarull que li digui a Sagarra si pot fer-li unes fotografies d'uns documents que li interessin.¹⁴⁰ Dels seus viatges d'estudi en dona testimoni Sagarra mateix: «Nostra afició a l'arqueologia i als treballs d'investigació històrica feu que, a l'examinar en els arxius bon nombre de pergamins, paréssim esment en els segells que hi penjaven, i al considerar la importància que per a les ciències històriques i arqueològiques tenien, tot seguit

concebérem el projecte d'emprendre l'estudi dels pertanyents a Catalunya, estudi que hem practicat durant una llarga sèrie d'anys. Per portar a terme aquesta obra, emprenguérem la tasca de practicar investigacions històrico-arqueològiques en tots els arxius on creïem que hi podia haver documentació catalana, i per consegüent segells de la nostra terra. Així ho hem fet, com es pot veure en la llista que publiquem més endavant. Hem investigat els més importants i rics arxius de Catalunya, els de demés regnes que constituïren la confederació catalano-aragonesa (Aragó, Mallorca i València), els de Castella i Navarra i els del Mig-dia de França, per les relacions que hi hagué entre aquelles terres i Catalunya, i encara a Itàlia els de Roma i Nàpols, a més d'haver vist i estudiat catàlegs i ressenyes amplíssimes dels arxius de Sicília i Sardenya. Aquestes investigacions les hem practicades personalment o sigui en els mateixos arxius, estudiant-hi els segells i pergamins dels quals penjaven, prenent notes, acoblant dats i procedint a reproduir dits segells mitjançant l'emmotllat.¹⁴¹

»A l'emprendre la nostra tasca, a part dels naturals obstacles i dificultats per penetrar en alguns arxius, se'ns presentà tot seguit un inconvenient. No n'hi havia prou en desfer lligalls de pergamins i prendre nota dels seus segells i dels documents al qual anaven adherits; era menester tenir-los a la vista, no sols en els moments, relativament breus, en les quals en aquell arxiu podíem examinar-los, sinó sempre i a totes hores, ja per a estudiar-los detingudament i confrontar-los amb altres, ja també per a publicar-los gràficament, a fi de que's poguessin utilitzar en ulteriors estudis de caràcter històric i artístic. Per atènyer això era precís reproduir-los. Amb aquest fi vàrem recórrer a l'emmotllat mitjançant empremtes o facsímils dels originals, procurant reproduir-los amb tota fidelitat.

»A la primeria i seguint el mètode usat ja pel benedictins al segle XVII, adoptàrem el procediment de fer els motllos amb argila fina i els positius amb cera o sofre. Aquest sistema tenia alguns inconvenients: a) era molt complicat i poc pràctic, per mor de la sèrie de manipulacions que exigia; b) no sempre i en tot lloc era possible disposar d'argila a propòsit per al modelatge, i c) alguns segells, com per exemple, els de placa i estampats en paper, no podien reproduir-se perquè la humitat de l'argila els malmestia. Per consegüent vàrem rebutjar aquest mètode per imperfecte, adoptant un nou procediment que'ns indicà un malaurat amic belga, Armand d'Hezbomez, pertanyent al Cos d'arxivers de França, i que consisteix en formar el motllo amb un full de paper d'estany, mitjançant la pressió de un raspallet, aconseguint reproduir els originals amb els més petits detalls. En aquest motllo s'hi tira guix d'alabastre, ben deixat, i amb poca estona s'obté una còpia exactíssima, ja sigui de matrius originals, o ja també d'exemplars de cera, metàl·lics o de placa, fins d'aquells que presenten menys relleu. Altre procediment hem adoptat i és el de servir-nos per a fer els negatius o motllos, de la pastalina o cera de emmotllar, de la casa Lefranc, de París.»¹⁴²

El pla d'estudi de Sagarra seguia un mètode històric ben definit: «Ara bé, referent al plan que anem a desenrotllar, la *Sigil·lografia catalana* comprèn la descripció dels segells que s'han usat a Catalunya des del segle XIIe als començos del XIXe, inclouent-hi el Rosselló, considerant-lo com a terra catalana, mentre es constituí políticament part de la mateixa, o sigui fins a les darreries del segle XVIIe. Prenem com a punt de partida el segle XII, perquè fins al present ni de Catalunya, ni de cap altra terra d'Espanya se coneixen segells anteriors a dit segle; puig els anells signatoris, que pot-ser s'usaren, un dels quals s'atribueix a la comtessa Ermessindis, amb tot rigor no pertanyen a la Sigil·lografia, essent més bé pedres gravades o camafeus, i corresponent, llur estudi, amb més propietat, a la glíptica Antigua que no pas al dels segells mig-vals.»¹⁴³

«Referent als de placa, hem observat que ja de bon principi, en els documents en paper, els nostres comtesreis col·locaven l'empremta al dors, en una capa molt prima de cera vermella, i per resguardar-la la tapaven amb una coberta de paper, rodona, o sigui del tamany i forma de matriu, la qual, trobant la cera encara calenta o flonja, s'hi adheria fortament. Això ho consigna també Pere III en ses Ordinacions, quan al tractar del "calfador de la cera per als segells pendants, entre les obligacions que tenia, hi posa aquell". Ja entrada la XIV^a centúria s'observa que alguns particulars i corporacions posen, així mateix, cobertes de paper en llur segells de placa, i més endavant, en lloc de fer-se l'empremta sobre la cera, se fa directament sobre'l paper que li serveix de coberta. I és curiós anotar el detall que molt sovint, sobre tot quan se tracta de segells de dignitats eclesiàstiques i comunitats religioses, aquests papers que servien de coberta es retallaven prèviament, formant-se diversos dibuixos alguns dels quals ofereixen certa originalitat i fins tenen algun interès per fer veure el gust de l'època.»¹⁴⁴

Els arxius de l'Institut d'Estudis Catalans donen fe de l'atenció i de l'interès amb què la Secció Històrico-Arqueològica seguia l'elaboració de l'obra de Ferran de Sagarra, considerada per Josep Puig i Cadafalch a la sessió del 10 de febrer de 1928 com «un capítol més de la gran història del passat de Catalunya».¹⁴⁵ Sagarra va poder finalitzar la monumental publicació gràcies a l'ajuda de Rafael Patxot.¹⁴⁶ A Catalunya, la gran obra de Ferran de Sagarra (1853-1939) s'ha imposat, com els altres estudis seus, en el camp de la sigil·lografia i del medievalisme, però no ha tingut descendència acadèmica pròpiament dita, és a dir, que no ha creat escola ni ha tingut continuïtat en els estudis generals. Això no treu mèrit a aquesta fita extraordinària que continua essent utilitzada pels especialistes. Tothom s'hi ha referit sempre, des de Manuel Bassa i Armengol (1901-1977), heraldista que va ser membre de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,¹⁴⁷ fins al filòleg i historiador de la literatura Martí de Riquer i Morera (1914-2013), per esmentar només dues personalitats ben diferents i prou conegudes en aquests àmbits. Riquer va aplicar sovint la sigil·lografia en els seus estudis literaris i

històrics i, reprenent una tradició molt viva al segle XIX,¹⁴⁸ va utilitzar els segells per a entendre i explicar la indumentària medieval: «El present llibre és escrit per persona que s'ha dedicat principalment a l'estudi de la literatura medieval, i que, si ha anat a parar a aquesta mena de recerques, és únicament amb l'afany de veure més clars els textos i de fer una esclatxa més que ens deixi observar la vida medieval i el temperament dels seus homes.»¹⁴⁹ [Fig. 2]

Gràcies a Sagarra, però, tant historiadors com historiadors de l'art o numismàtics han fet servir la sigil·lografia en llurs estudis i han publicat articles concrets sobre algun aspecte d'aquesta disciplina històrica.¹⁵⁰ Malgrat això, a Catalunya no hi ha hagut cap represa sistemàtica dels estudis, ni noves recerques monogràfiques aprofundides, ni tampoc intents d'estudiar sistemàticament les col·leccions de segells existents.¹⁵¹

Cal recordar, encara que és inútil de fer-ho en aquesta seu, que Ferran de Sagarra és, per a la sigil·lografia catalana, l'equivalent d'aquells immensos erudits acadèmics de la recerca de principis del segle XX. Uns homes que volien construir el futur del país mitjançant la recerca del passat; una recerca que havien de fer de primera mà i que passava per l'elaboració de corpus, catàlegs i recopilacions destinats a la redacció d'una síntesi. Una tasca molt pionera i difícil que Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) recordava el 1909 d'aquesta manera: «No sap ningú dels qui escriuen en els grans centres europeus, el que és el treball d'investigació científica en els llocs apartats, amb biblioteques velles, sense l'usual utilitatge; sovint, com en l'Edat Mitjana, els estudiosos desterrats havent de peregrinar i passar les fronteres per a llegir el llibre vulgar. Podríem dir com tal llibre usual ha vingut per primera vegada a Barcelona, i com no posseïm encara un mapa geogràfic, ni un catàleg monumental, ni cap dels Corpus de coses amb què l'esforç oficial ajuda en altres terres aquests estudis» (*L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, 1909, pròleg).

L'obra de Sagarra és l'equivalent de les de Joaquim Botet i Sisó (1846-1917) per a la numismàtica catalana (*Les monedes catalanes*, tres volums, 1908-1911, Premi Martorell el 1907); de Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) per a l'arquitectura medieval, quan publicava als anys 1909-1918, amb Antoni Falguera i Josep Goday, la seva *Arquitectura romànica a Catalunya* (Premi Martorell el 1907), o d'Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), amb els seus *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval* publicats per l'Institut d'Estudis Catalans en dos volums (1908-1921), per esmentar només alguns dels personatges més propers a les nostres disciplines.

LES COL·LECCIONS

Els segells medievals es conserven majoritàriament, a Catalunya com arreu, penjats o aplacats en els documents conservats als arxius.¹⁵² En el passat i fins fa poc, els segells dels arxius han estat sovint menystinguts enfront de la importància del document mateix. La preservació dels

segells conservats als arxius és sovint un problema, una qüestió de supervivència i de conservació, ja que pocs arxius al món tenen un conservador específic per als segells o, com als Arxius Nacionals de França o l'Arxiu Secret Vaticà, un servei específic de restauració dels segells.¹⁵³

A Catalunya i als territoris de l'antiga Corona catalanoaragonesa, els segells medievals es conserven en arxius, museus i col·leccions de diversa titularitat. Però, més enllà del catàleg i de l'obra de Ferran de Sagarra, no se n'ha fet mai un inventari sistemàtic ni s'ha temptat d'escriure'n un recorregut historiogràfic. El present article en vol constituir una primera aproximació susceptible d'ésser millorada i ampliada.

El segle XIX: primers museus i colleccionisme privat

Després de les experiències dels segles precedents ja esmentades, les d'Antoni Agustí al segle XVI i les del pare Jaume Pasqual a Bellpuig durant el segle XVIII; després de l'*Adarga catalana* de Francesc Xavier de Garma i de la seva actuació al capdavant de l'Arxiu Reial de Catalunya, i després també de les primeres iniciatives en aquest camp a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Catalunya, el segle XIX representa un llarg moment d'embranchada en l'interès pels segells medievals de Catalunya. Els segells i llurs imatges, així com llur importància històrica, entren de ple en el context de la revaloració del passat medieval del país, de la seva recuperació i restauració. Els segells representen aquest passat, els reis que el van forjar i les personalitats que constitueixen la trama social més elevada de la nació. Ja n'hem destacat els erudits que els estudiaven, erudits que sovint també colleccionaven a mig camí entre la curiositat personal i la salvaguarda del patrimoni.

Com en d'altres països, a Catalunya, el colleccionisme de segells medievals considerats com a antiguitats es va desenvolupar sobretot durant el segle XIX, i amb el desig de participar en l'enriquiment dels nous museus, sovint hi feien donacions.¹⁵⁴ Així, per exemple, al Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona, Antoni Elias de Molins com a director va fer constar en el catàleg dos segells penjants de cera de l'abat i capítol de Cardona en mal estat de conservació que havien estat donats al museu per Antoni Rigalt.¹⁵⁵ Es tracta del professor de l'Escola de Belles Arts de Barcelona, artista vitraller i dibuixant modernista Antoni Rigalt i Blanch (1850-1914), l'autor del sostre del Palau de la Música Catalana i dels vitralls de la Casa Lleó Morera. És un perfecte exemple d'un fenomen general. En el catàleg també figuren sis empremtes en cera de segells medievals dels reis Pere I, Pere II, Jaume II, Alfons III, dels papes Pau II i Benet XIII amb indicació d'on es troba l'original, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó o a Tortosa, empremtes que consten com a fetes i donades al Museu per Ferran de Sagarra.¹⁵⁶

El 1911, Ferran de Sagarra esmenta les col·leccions privades de segells: a Barcelona, les de Juli Vintró¹⁵⁷ i del marquès de Dou;¹⁵⁸ a Tarragona, la del marquès de Vallgornera,¹⁵⁹ i a Madrid, la col·lecció Muñoz i Romero.¹⁶⁰ Els museus amb fons sigil·logràfics consultats per Sagarra

són: a Barcelona, el Provincial d'Antiguitats i l'Arqueològic; a Girona, l'Arqueològic; a Tarragona, l'Arqueològic; a Vic, el Museu Episcopal i el museu del Círculo Literario; a Madrid, l'Archivo Histórico Nacional i el Museo Arqueológico, així com a Pamplona. En un article de 1929 sobre segells episcopals, Sagarra esmenta les lipsanoteques del Museu Episcopal de Vic i del Museu de Solsona Diocesà i Comarcal, i segells al Museu Arqueològic de Tarragona, als arxius episcopal de Vic, capitulars de les seus d'Osca i Tortosa, als arxius dels monestirs de Santa Clara i Sant Pere de les Puel·les de Barcelona i a l'Arxiu Municipal de Valls.¹⁶¹

Ferran de Sagarra era ell mateix un col·leccionista de segells amb una col·lecció que en el seu moment era admirada i visitada. El juny del 1893, per exemple, va visitar la col·lecció el Centre Excursionista de Catalunya, que la descriu amb admiració. Entre originals i reproduccions constava d'uns 15.000 segells ordenats en sèries i seccions (comtes de Barcelona, reis d'Aragó, reis de Castella, etc.), acompanyats de catàlegs, i era visitada per les personalitats arqueològiques del moment. Lluís Nicolau d'Olwer recordava les visites que hi feia Francesc Carreras i Candi amb els seus estudiants d'història de Catalunya dels Estudis Universitaris Catalans: «Una bella tarda, a la seva casa pairal del carrer de Mercaders —aterrada després de la Reforma— el senyor Sagarra ens va rebre i, amb el seu llenguatge planer de l'home que domina la matèria, va anar-nos explicant els punts cabdals de la sigil·lografia i mostrant-nos els exemplars més interessants de la seva col·lecció [...] i va acomiadar-nos, senzill i afable, repartint-nos, record d'aquella visita, la seva memòria “Importància de la sigil·lografia com a ciència auxiliar de la història”.¹⁶² La col·lecció era visitada sovint per l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, fundada el 1876, que el 1890 es va fusionar amb l'Associació d'Excursions Catalanes donant lloc al Centre Excursionista de Catalunya, l'entitat situada al carrer de Paradís número 10 de Barcelona. Sagarra n'era soci des del 1884. Sagarra pronuncià diverses conferències sobre sigil·lografia a l'Associació el 1887 i 1888 donant compte de les seves descobertes sigil·logràfiques a l'Arxiu Episcopal de Vic, mentre les visites a la seva col·lecció eren freqüents i fins i tot sovint celebrades a la premsa.¹⁶³ La col·lecció de Sagarra era tan cèlebre que un diari de Barcelona, el *Diario Mercantil*, va llançar, el 31 de gener de 1892, la següent idea després d'haver recordat la importància de la col·lecció: “Es por eso que sinceramente creen personas idóneas muy conocedoras de la importancia que tiene la colección del señor Sagarra, debieran hacerse proposiciones a su autor por parte de nuestro ayuntamiento o Estado, para que la vendiese con destino a los museos que se están organizando.”¹⁶⁴

Col·leccionar segells de placa o de tinta al segle XIX: curiositat i erudició

Una pràctica freqüent al segle XIX va ser la constitució d'àlbums de segells de placa o de tinta, retallats dels documents. Una mena d'anticipació del que serien després els

àlbums de segells postals. Unes col·leccions que els intel·lectuals, historiadors i erudits miraven i ordenaven en les llargues vetllades íntimes, fins i tot molt més enllà del segle XIX, com evoca Manuel Bassa i Armengol (1901-1977) a propòsit dels segells del Museu Diocesà de Lleida quan recordava que «la seva classificació i estudi ha omplert de satisfacció i de delectança llargues hores de les nostres vetlles».¹⁶⁵

Els segells de placa impresos sobre cera o directament sobre un tros de paper retallat que prèviament s'ha enganxat damunt del document amb una fina capa de cera han estat poc estudiats i, en canvi, sovint col·leccionats,¹⁶⁶ fet que té un doble vessant: col·leccionant-los se salven, però també retallant-los es destrueix el document original. El segell de tinta neix a Espanya arran d'una pragmàtica de Felip IV del 15 de desembre del 1636 en la qual es crea l'impost del paper segellat a fi de donar autenticitat als textos i d'obtenir un benefici per a l'Estat.¹⁶⁷ Durant el segle XIX, alguns erudits col·leccionistes van trobar gust a col·leccionar aquests segells retallats dels documents i a conservar-los enganxats en àlbums. No hi ha estudis dedicats a aquest tipus d'àlbums que són com una anticipació del que seran els àlbums de segells postals i que generalment s'han dispersat.

L'Archivo Histórico Nacional de Madrid té una col·lecció important de segells de tinta tallats dels documents que procedeixen d'aquest tipus de reculls i d'àlbums.¹⁶⁸ La col·lecció de segells de tinta va néixer en ple segle XIX com a conseqüència de la iniciativa de Francisco González de Vera, director de l'Archivo Histórico Nacional, de formar una Secció de Sigil·lografia. Va decidir de reunir còpies de segells de les administracions d'època moderna a fi de completar l'estudi dels segells medievals. L'1 d'agost de 1876 va escriure al director general d'Instrucció Pública perquè ho fes arribar al ministre de Foment sol·licitant una còpia dels segells utilitzats per les corporacions tant civils com eclesiàstiques i els organismes de l'Administració. Les institucions propietàries havien de remetre impressions en tinta dels segells en ús i també dels utilitzats anteriorment que haguessin estat conservats. Així, l'Archivo va reunir una col·lecció de prop de 15.000 segells de tinta que té avui la Secció de Sigil·lografia, on es troben els segells d'ajuntaments, universitats, acadèmies, col·legis professionals, tribunals de justícia, legacions, consolats, bisbats, parròquies, institucions militars, ministeris, etc. Avui serveixen de referència, sobretot els segells municipals, per a la creació de nous escuts de pobles i ciutats.

A Catalunya, als arxius públics, no ha existit una iniciativa d'aquest tipus, d'altra banda molt característica del segle XIX. En canvi, s'han conservat alguns àlbums de segells de placa, que he pogut localitzar en diversos contextos i que vull presentar ràpidament en el marc d'aquesta recerca. A la seu de Girona del Museu d'Arqueologia de Catalunya es conserva un *Àlbum de sellos antiguos: Provincia de Gerona* que la Comissió de Monuments va comprar a Silverio García el 1905.¹⁶⁹ Conté 599 segells municipals,

retallats de documents originals, amb indicació de data en la major part dels casos. Alguns es corresponen amb les matrius que conserva el museu. L'àlbum anava acompanyat d'un índex datat el 27 d'abril de 1904 i d'un imprès titulat *Lista de los pueblos de la provincia de Gerona perteneciente al año 1803*, que serví de referència per a obtenir els segells.¹⁷⁰

Al Maresme, en una col·lecció privada, he pogut localitzar un d'aquests àlbums de segells de placa i de tinta molt representatiu del col·leccionisme privat erudit de la segona meitat del segle XIX. Els segells reunits cobreixen un període que va del segle XVII al XIX. El segell més recent és del 1867. Està curiosament anotat de la mà del col·leccionista, que indica sempre la data del document del qual s'ha extret el segell i sovint el nom de la persona o de la institució a què correspon. Alguns exemplars són magnífics de conservació i de qualitat, com un gran segell reial de Felip IV en un document de Valladolid de l'any 1618 o un altre de Felip V de 1713.

L'àlbum va ser probablement col·leccionat, vist que procedeix, a l'inici d'un llarg recorregut posterior, dels hereus de la família, per un dels germans Thos i Codina a Mataró. Terenci Thos i Codina (1841-1903) va ser un advocat, polític i escriptor de la Renaixença, un d'aquells erudits del segle XIX que s'apassionaven pel passat del país, membre des del 1863 de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, fundador l'any 1883, amb Josep Vinardell, de l'Associació Artística i Arqueològica Mataronina i organitzador el 1889 d'una exposició d'art antic i retrospectiva local de belles arts i arqueologia en què s'exposaren rics monetaris. Terenci Thos era amic de l'historiador de Ripoll, també mataroní, Josep Maria Pellicer i Pagès (1843-1903), promotor des de l'any 1864, amb l'arquitecte Elies Rogent i Amat (1821-1897), l'escriptor Manuel Milà i Fontanals (1818-1884) i l'escriptor i acadèmic Joan Mañé i Flaquer (1823-1901), de la restauració del monestir de Ripoll.¹⁷¹ El germà petit de Terenci, Silví Thos i Codina (1843-1911), geòleg, enginyer i poeta, membre des del 1887 de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona que presidí del 1895 al 1904,¹⁷² ens ha deixat interessants comentaris sobre l'Exposició Universal de París del 1889, convidat pels enginyers francesos i pels seus col·legues catalans, amb un encàrrec del *Diario de Barcelona*.¹⁷³ L'àlbum conservat no es pot atribuir amb certesa a l'un o a l'altre dels dos germans ni tampoc es pot afirmar que fossin ells els qui l'havien constituït, car sovint els estimadors d'antiguitats i de documents històrics del segle XIX compraven aquest tipus d'objectes ja formats.

Una tercera col·lecció, no un àlbum pròpiament dit, va pertànyer a l'heraldista Manuel Bassa i Armengol (1901-1977) que, com a sigil·lògraf, reuní una col·lecció de més de mig milió de segells documentals, marques, escuts i monedes.¹⁷⁴ Els estudis de Bassa significaren a Catalunya, durant el segle XX, la represa d'una disciplina, l'heraldica,¹⁷⁵ com ja he comentat més amunt.

També Ferran de Sagarra posseïa una important col·lecció de segells de placa i timbrats recollits al llarg dels

seus viatges i estudis que ja he comentat més amunt. Arran del seu ingrés a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, el 1884, va donar al fons de l'entitat una col·lecció de 211 segells timbrats de diferents ajuntaments de Catalunya.¹⁷⁶

Arxiu Reial de Barcelona / Arxiu de la Corona d'Aragó

Nombrosos són els documents de l'arxiu que conserven segells penjants i que van ésser utilitzats molt directament per Ferran de Sagarra. La col·lecció de segells de l'arxiu situats entre els segles XV i XX és important i de províncies diverses. Segons una ressenya de la secció de sigil·lografia publicada el 1916, l'arxiu conservava prop de 1.500 segells de cera i de plom penjants i solts a més de 77 empremtes llegades per Ferran de Sagarra.¹⁷⁷ A la guia de 1920, aquesta col·lecció constava, l'any 1911, de 307 exemplars o unitats, quantitat que havia ascendit a 1.447. Segons la guia de 1986, «en la actualidad existen casi dos millares de sellos de cera y plomo, y de placa». Segons la guia de 1997, el nombre d'unitats ascendia a 1.148.¹⁷⁸ Actualment, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó hi ha catalogats en una base de dades de treball uns 1.200 segells de placa (700 medievals), 571 penjants despresos (515 medievals) i 142 penjants del seu document (129 medievals). És una base de dades oberta en la qual es van incorporant nous segells. D'altra banda, hi ha a la disposició del públic un inventari detallat de 477 segells de placa basat en les descripcions de Ferran de Sagarra completades amb la fitxa del document en el qual es troben. Els segells procedeixen de documents provinents de la majoria dels fons de l'Arxiu.

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

L'arxiu de l'Acadèmia conserva un patrimoni documental important sobre segells i les donacions que hi va fer Ferran de Sagarra que ja he esmentat més amunt.¹⁷⁹

Barcelona. Gabinet Numismàtic de Catalunya (Museu Nacional d'Art de Catalunya)

El Gabinet Numismàtic de Catalunya va ser creat el 1932 per la Junta de Museus de Barcelona a partir del monetari del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic. El 1990 s'integrava al nou Museu Nacional d'Art de Catalunya. Des del gener del 1934 es conserva al Gabinet la donació feta per l'orfebre, escriptor i polític Joaquim Cabot i Rovira (1861-1951) d'una col·lecció de segells metàl·lics i de cera, la major part medievals de la Corona catalanoaragonesa, però també de la Península i d'altres territoris, entre els quals destaquen, per exemple, un segell de Ferran I dit d'Antequera, una butlla de plom de Pere I el Catòlic, una altra de Pere II el Gran, una altra de Jaume II el Just i els segells en cera vermella de la segona esposa de Jaume II, Blanca de Nàpols, i d'Alfons el Liberal.¹⁸⁰ [Fig. 3]

Biblioteca de Catalunya

La Biblioteca de Catalunya conserva en el fons de pergamins de l'Arxiu Històric de la Biblioteca uns dos-cents

segells, una quarantena dels quals van ser presentats a l'exposició que va organitzar el 2018,¹⁸¹ des d'un segell reial de Pere I el Catòlic del segle XIII fins a segells institucionals del XIX. La Biblioteca també conserva la col·lecció d'empremtes de segells de Ferran de Sagarra.¹⁸²

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Una altra part del fons Sagarra es troba a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona: «La documentació personal de Ferran de Sagarra la integren un total de 608 documents corresponents a dues tipologies documentals: cartes i manuscrits. La part més nombrosa del fons correspon a l'epistolari que ha estat dividida en quatre apartats: epistolari sigil·logràfic, correspondència familiar, esborranys de Ferran de Sagarra del període 1888-1925 i cartes adreçades a altres corresponents. [...] Sota l'epígraf manuscrits s'han descrit, respectant la classificació i divisió existent, els quatre grups de *notes de treball* relacionades amb orfèbreria i escultura i els dotze grups de fitxes i *notes de treball* de sigil·lografia.»¹⁸³

Arxiu Nacional de Catalunya

També conserva documentació referent a Ferran de Sagarra.¹⁸⁴

Girona. Museu d'Arqueologia de Catalunya

A la seu de Girona del Museu Arqueològic de Catalunya es conserva l'antiga col·lecció de Joaquim Botet i Sisó (1846-1917).¹⁸⁵ El 31 de desembre de 1899, Botet i Sisó va donar al Museu una matriu de coure del segell de Ramon de Cabrera, senyor dels castells d'Anglès i de Brunyola, de final del segle XIII. L'havia obtinguda anys abans a la Celler de Ter i el 1888 n'havia publicat un detallat estudi en el número de juliol de la *Revista de Girona*.¹⁸⁶

Aquesta matriu és una de les més de cinquanta que formen part de la col·lecció sigil·logràfica del Museu. La col·lecció s'anà formant, mitjançant donacions i compres, a partir de 1871, moment en què la Comissió de Monuments indicà al Govern Civil la conveniència que els segells antics dels municipis de la província fossin cedits o dipositats al Museu. De mica en mica, matrius de segells de coure, bronze, ferro, fusta i fins i tot de pedra, segells de cera o de plom, empremtes i reproduccions, amb una àmplia cronologia entre els segles XIII i XIX, anaren arribant a mans de la Comissió de Monuments. La majoria de les matrius són de segells municipals, majoritàriament d'aquests segles, però també se'n conserven de personals —com la de Ramon de Cabrera— i d'institucions, entre les quals les del Col·legi de Cirurgians de Girona, del segle XVIII, i la de la Universidad Libre de Gerona (1870-1874).¹⁸⁷ Complement de la col·lecció és l'*Álbum de sellos antiguos: Provincia de Gerona* que he esmentat més amunt.¹⁸⁸

Girona, Museu d'Història de la Ciutat

A la secció «Girona medieval, pedres de Girona» s'exposa el segell penjant de l'absolució feta pel rei Pere III a favor

dels jurats, prohoms i singulars de la Universitat de Girona el 1385.

Museus diocesans

Durant el segle XIX, la noció de museu diocesà pren forma a mesura que es va estenent la necessitat de preservar el patrimoni de l'Església i que es van recollint donacions de les parròquies i dels particulars.¹⁸⁹ De l'estat dels museus diocesans i dels fons de segells que conservaven a finals del segle XIX i durant la primera meitat del XX, en dona testimoni Manuel Bassa i Armengol: «Érem a la primavera de l'any 1932 quan anàrem a Lleida [...] amb temps de dedicar unes hores a visitar lo que tantes vegades ens havia fet temptació: el Museu Diocesà [...]. Vàrem tornar a la capital del Segre, amb temps per a dedicar a l'esplai, pocs anys després de la guerra. El Museu Diocesà no estava encara visible. Vàrem insistir des d'aleshores en cada viatge i per fi, un dia, guiats per un seminarista encarregat del Museu (pensem que ara és mossèn a Tarragona), vàrem poder fer-hi una visita detinguda. [...] Però, al damunt d'un moble, al centre d'una sala, hi havia un gros plat antic amb una bona pila de segells en còpies d'escaiola, que atragueren tot seguit la nostra atenció. Alguns exemplars, a primera vista poc corrents, varen fer que ens interesséssim tot seguit per a poder-ne fer un estudi. Passaren molts anys, demanant-ho endebades. No podem quedar-nos a Lleida per a dedicar-hi els dies necessaris. No ens els podien deixar. [...] De nou ens enfrontàvem, a Lleida mateix, amb un nou aplec de segells, aquesta vegada no autèntic, sinó en còpies fetes d'escaiola i que resultava encara més fàcil la seva pèrdua o destrucció. Però, si bé el nostre propòsit de fer-ne un estudi quedà ferm tot seguit, passaven els anys sense poder-lo portar a terme. Per fi, gairebé vint-i-cinc anys després, hem obtingut permís per a fotografiar-los i un cop aconseguit això, la seva classificació i estudi ha omplert de satisfacció i de delectança llargues hores de les nostres vetlles.»¹⁹⁰

Lleida

El Museu de Lleida Diocesà i Comarcal hauria de tenir les empremtes publicades per Manuel Bassa. En canvi, em comuniquen que no conserven segells medievals pròpiament dits, només una matriu per a fer pellofes que hi va arribar per adscripció procedent de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i que va aparèixer a l'interior d'una marededeu de pedra durant el procés de restauració. Potser fins i tot es podria trobar la pellofa (de la Seu Vella), que queda fora de la cronologia pròpiament medieval perquè a Lleida les pellofes es van començar a encunyar al segle XVI. El Museu de la Noguera va comprar una matriu de segells amb les armes d'Urgell a instàncies d'Albert Velasco. Al Museu de Tàrrrega n'hi ha una altra amb una inscripció jueva.

Manuel Bassa i Armengol ens ha deixat una apassionada evocació dels fons de l'Arxiu Municipal: «Recordàvem amb emoció una visita feta a la Paeria i en el curs de la

qual l'excel·lent historiador Rafael Gras i Esteva ens va enlluernar amb les magnífiques peces sigil·logràfiques, la majoria penjant en llur autèntic document, que guardava un gran armari amb calaixos de doble fons, en una de les sales de l'Arxiu Municipal. Era el moment dels nostres primers passos en la sigil·lografia i aquella visita i la càlida valoració del nostre excel·lent guia feu que guardéssim d'aquella col·lecció un gratíssim record tota la nostra vida.»¹⁹¹ A més de l'Arxiu Municipal de Lleida,¹⁹² es conserven segells a l'Arxiu Capitular de Lleida i a l'Arxiu Comarcal de Balaguer, on hi ha els segells dels comtes d'Urgell. A Àger, a l'Arxiu Jaume Caresmar, conserven diversos segells medievals, de cera.

Tarragona. Arxiu Històric

Entre les tasques de preservació i conservació de documents de l'Arxiu Històric de Tarragona es va decidir de dur a terme la protecció dels pergamins identificats del fons de l'Ajuntament de Tarragona més susceptibles de deteriorament, en posseir encara el segell penjant o una part. La restauradora, Anna Español, intervingué en quaranta-dos exemplars —la major part amb segell de cera, dos de plom, cinc de cera sota paper i un amb una caixa de llauna, a més d'un segell de cera solt—, entre originals i trasllats, datats entre 1232 i 1645, que, a més d'haver estat fixats a un suport rígid de cartó ploma, han estat coberts per una làmina protectora de tereftalat de polietilè. Els documents tractats foren expedits, entre d'altres, pels papes Benet XIII i Urbà VIII; els arquebisbes Aspàreg de la Barca i Arnau Sescomes; l'infant Ramon Berenguer, comte de Prades; el rei Pere III; el seu primogènit Joan, com a infant i governador general i com a monarca —en una ocasió juntament amb la seva muller Violant de Bar, com testimonien els dos segells juxtaposats—; els reis Martí I, Ferran I, Alfons IV —el 1416, encara com a príncep de Girona—, Ferran II, Felip II, Felip III i Felip IV de Castella; diversos lloctinents generals o virreis com l'infant Joan, rei de Navarra, Joan d'Aragó, el bisbe de Sigüenza o el gran prior de Castella, i per les corts del procurador reial i dels veguers, la ciutat i els oficials. En el catàleg publicat per Isabel Companys es precisa que, del total de 460 pergamins restants pendents de descripció, se n'han localitzat una quarantena més proveïts de segell que es tractaran en una segona fase.¹⁹³

Vic

A l'Arxiu Episcopal de Vic, un dels conjunts documentals i bibliogràfics més importants de Catalunya, per la seva història i pel nombre tan elevat de documents que conté, es conserva una col·lecció important de documents amb segells penjants. Al Museu Episcopal hi ha una col·lecció d'un centenar de fitxes d'impressions sigillars medievals i postmedievals que no han estat datades ni controlades. El museu conserva els segells de tancament d'algunes lipsanoteques¹⁹⁴ i un segell de placa sobre pergamí de Sança, vescomtessa de Cabrera, de l'any 1299, molt interessant per la seva raresa en una data tan precoç.¹⁹⁵

LA CORONA CATALANOARAGONESA

Aragó

A Aragó, els arxius municipals conserven alguns segells, almenys els de Saragossa, Terol i Osca. El de Terol, ara a l'Archivo Histórico Provincial, conserva un document amb segells de les ciutats del segle XIII que van firmar un acord l'any 1260.¹⁹⁶ En els arxius eclesiàstics es conserven segells, els de la seu i del Pilar a Saragossa i el de la catedral d'Osca.¹⁹⁷

València

El polític i historiador valencià, director del Museu de Belles Arts, Josep Martínez Aloy (1855-1924)¹⁹⁸ va ser el primer investigador modern que va mostrar interès pels segells medievals valencians.¹⁹⁹ A començament del segle XX, Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966) va publicar el catàleg de la col·lecció sigil·logràfica de l'Arxiu de la Catedral de València.²⁰⁰ Antonio de la Torre era membre del cos d'arxiviers de l'Estat des del 1901, i va ser arxiver de l'Arxiu del Regne de València i de l'Arxiu Històric Nacional de Madrid abans de guanyar la plaça de catedràtic d'història d'Espanya a la Universitat de València el 1911, quan va estudiar i publicar el fons de segells de l'Arxiu de la Catedral.²⁰¹ Catedràtic a Barcelona del 1918 al 1939, va ser mestre de Jaume Vicens Vives.²⁰² Des del 1923 era acadèmic de Bones Lletres. Encara es conserven a l'Arxiu de la Catedral de València els motlles que va fer servir Antonio de la Torre per a estudiar els segells.

Arxiu del Regne de València

La creació el 1960 del Comitè Internacional de Sigil·lografia del Consell Internacional d'Arxius per salvaguardar i divulgar el patrimoni sigil·logràfic i l'auge de les col·leccions documentals reunides de forma factícia per motius de conservació van determinar, a la fi dels anys seixanta, la localització sistemàtica de documents sigil·logràfics. Els de l'Arxiu del Regne de València provenen de les diverses seccions del propi arxiu, encara que també n'hi ha que procedeixen de fons incorporats a través de dipòsits i donacions. A diferència d'altres arxius estatals, els segells penjants dels pergamins van continuar, una vegada protegits, en les seves respectives sèries. Els documents amb segells aplacats, majoritàriament en paper, i els penjants de què s'ignorava la procedència per haver-se després del seu suport original van passar a formar part de la col·lecció sigil·logràfica. Els documents segellats representen diferents organismes i institucions de caràcter públic i privat. Provenen de les diverses oficines de les administracions reials, municipals i eclesiàstiques, però moltes vegades pertanyen a nobles i particulars. Cal mencionar finalment les reproduccions plàstiques d'empremtes d'altres arxius que van ser adquirides per divulgar els segells més significatius i facilitar-ne l'estudi. Des dels anys vuitanta del segle XX s'han publicat diversos estudis monogràfics que han interrogat els segells del Regne de València²⁰³ o han tornat a reflexionar sobre la rica col·lecció de l'Arxiu Episcopal.²⁰⁴

Mallorca

Les dues principals col·leccions de segells medievals es troben a l'Arxiu del Regne de Mallorca²⁰⁵ i a la Societat Arqueològica Lul·liana. També alguns segells es conserven a l'Arxiu Capitular de Mallorca. Els trenta-nou segells de cera de la Societat Arqueològica Lul·liana, a Ca n'Aguió, es troben sense inventariar i van ser citats almenys parcialment per Ferran de Sagarra. El 1888, se'n van exhibir alguns a l'Exposició Universal de Barcelona, com he indicat més amunt. Els segells que van anar a Barcelona es recullen en el butlletí de la societat i en un quadern de dibuixos de Rafael de Ysasi, on s'indica la procedència i l'exposició al Museu Diocesà amb una matriu i el dibuix de l'expositor, entre els quals un magnífic dibuix del segell del rei Martí l'Humà.²⁰⁶ A Barcelona, a l'exposició, es van exhibir, a més del segell de cera del rei Martí (de la col·lecció del Sr. Llabrés), un de cera de Carles II propietat del director de l'Institut Balear Francisco M. de los Herreros, un segell de Juan Lladó i trenta-tres segells de comunitats religioses i corporacions «de la colección de impromptus en lacre que está formando el socio Sr. D. Pedro de A». Un segell que «lleva una flor de lis, rodeada de una inscripción hebrea (fue hallado en el Call de Palma); pertenece a D. P. de A. Peña Borrás». Són indicacions interessants per a la història del col·leccionisme de segells a Mallorca durant el segle XIX.²⁰⁷

Menorca

A l'Arxiu Capitular de Menorca no queden segells medievals, tant per la creació tardana del bisbat com per les destruccions turques de juliol de 1558 i per les conseqüències de la guerra el juliol de 1936. A l'illa s'ha trobat, però, la matriu d'un segell del segle XIII, ara al Museu Municipal de Ciutadella.²⁰⁸

Perpinyà

Els Archives Départementales des Pyrénées-Orientales han fet una llista de les empremtes dels segells que s'hi conserven, sobretot moderns. Entre la trentena de segells medievals de plom i cera conservats, penjants o de placa, en destaquen dos de Jaume de Mallorca en majestat (un de 1293), un equestre del mateix rei, de 1291, i un del bisbe d'Elna Bernat de Berga, de 1244.

El Museu Numismàtic Josep Puig conserva vuit matrius episcopals, religioses i privades, d'entre els segles XII i XIX;²⁰⁹ empremtes en cera de segells, entre els quals dels reis de Mallorca, i un anell de la comanda de Sant Vicenç de Bajoles, antic convent de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, prop de Castell-rosselló.²¹⁰

Sicília

Tant per la vinculació medieval amb Catalunya com per la seva pertinença a la Corona catalanoaragonesa, m'ha semblat útil inserir unes breus notes sobre la situació dels estudis i de les col·leccions de sigil·lografia a Sicília, que no té, pel que fa a l'edat mitjana, una tradició recent d'estudis sigil·logràfics. Es troben esments de segells conservats en

les edicions de documents de les cancelleries normanda i dels Hohenstaufen. Existeix una bibliografia més o menys antiga de caràcter diplomàtic que tracta de la Cancelleria Reial siciliana i que incidentalment o a vegades més directament assenjala o estudia alguns segells en particular.²¹¹

Les col·leccions de l'Archivio di Stato di Palermo conserven, com és natural, alguns segells que en part ja estaven exposats i que van ser publicats en una llista inventari feta pel sotsarxiver Giuseppe Cosentino el 1892,²¹² alguns dels quals en el tabulari de San Martino. Una nota de procedència desconeguda conservada a l'Archivio di Stato indica que, entre els segells conservats, n'hi ha una desena de l'època siciliana de la Corona catalanoaragonesa. Altres arxius de l'illa conserven pergamins amb segells penjants,²¹³ com ara l'Archivio Comunale di Palermo. L'Archivio Diocesano di Palermo posseeix un cèlebre segell d'Alfons V.²¹⁴ El professor Pietro Corrao m'assenjala que en el Medagliere del Museo Archeologico Regionale Antonino Salinas de Palerm es conserven alguns segells medievals²¹⁵ i em recorda que se'n conserven al Museo di Termini Imerese (província de Palerm). També la documentació notarial siciliana conserva segells.²¹⁶ L'Arxiu de Caltagirone, secció de l'Archivio di Stato (província de Catània), conserva un segell de Frederic III (1296-1337) en un pergami del 1299 (el 10/72).²¹⁷

Pel que fa a la Sicília bizantina, cal esmentar els estudis de Vivien Prigent,²¹⁸ que també ha dedicat recerques a la numismàtica i a la circulació monetària a l'illa durant el període bizantí.²¹⁹ Algun estudi recent s'interessa pels segells en el marc de la història de l'art en relació amb les imatges reials.²²⁰

Matrius de segells

L'estudi de les matrius, instrument per a segellar, s'ha beneficiat durant el darrer decenni d'un impuls considerable, fruit de recerques pluridisciplinàries, de noves enquestes sobre les col·leccions, sobre els artistes que les executaven i els clients que les encarregaven.²²¹ Per a la península Ibèrica es disposa d'una síntesi notable publicada el 1987.²²²

El 1994, un inventari peninsular responenent a una sol·licitació del Comitè de Sigil·lografia del Consell Internacional d'Arxius²²³ difonia un qüestionari enviat des de la Dirección General de Bellas Artes y Archivos.²²⁴ Pel que fa a Catalunya s'assenyalaven les col·leccions següents amb matrius metàl·liques:²²⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, cinc matrius modernes, tres de les quals corresponen a la Junta Superior de Cataluña, una a la Real Intendencia y Baylia General de Cataluña i una altra és del mateix arxiu. En el context religiós, l'Arxiu de la Catedral de València en té algunes i altres arxius religiosos que han conservat els fons històrics disposen de col·leccions notables, com ara l'Arxiu Provincial de les Escoles Pies de Barcelona o l'Arxiu Històric Provincial de Frares Menors de València, que reuneix les províncies franciscanes d'Aragó, València i les Balears. Molts arxius municipals conserven alguna matriu metàl·lica que servia per a segellar els documents corrents. Els

monetaris d'alguns museus han conservat les matrius de segells conjuntament amb les col·leccions de monedes i medalles. A Catalunya, segons l'inventari peninsular esmentat, les sèries més destacades es troben al Museu Episcopal de Vic i al Museu Arqueològic de Catalunya, tant a la seu de Girona com a la de Barcelona, ambdues amb una notable col·lecció de segells de ciutats i pobles catalans de l'època moderna.²²⁶ Pel que fa a l'època medieval, es troben matrius als museus Arqueològic de Girona, Episcopal de Vic, Diocesà i Comarcal de Solsona, Frederic Marès de Barcelona i en alguns arxius i col·leccions particulars.²²⁷

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Totes les fonts dels segles XIX i XX han estat transcrits adaptant-les, allà on era possible o aconsellable, a l'ortografia i a la puntuació i edició actuals, a fi de facilitar la fruïció del lector.
- [2] Yves METMAN. «Sigillographie et marques postales». A: Charles SAMARAN (ed.). *L'histoire et ses méthodes: Encyclopédie de la Pléiade*. Gallimard, París 1961, p. 393-446; Michel PASTOUREAU. *Les sceaux*. Brepols, Turnhout 1981, col·l «Typologie des sources du Moyen Âge occidental», núm. 36.
- [3] Michel PASTOUREAU. «Les graveurs de sceaux et la création emblématique». A: Xavier BARRAL I ALTET (ed.). *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge*. Vol. I. *Les hommes*. Col·loqui Internacional. Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II-Haute-Bretagne, 2-6 de maig de 1983. Picard, París 1986, p. 515-522.
- [4] Dom Jean MABILLON. *De re diplomatica libri sex*. Sumtibus L. Billaine, París 1681 (3a ed.: Nàpols, Typographia Vincentii Ursini, 1789). Sobre els primers debats: Jean MABILLON. *Histoire des contestations sur la diplomatique*. Jean Gravier, Nàpols 1767.
- [5] Clément BLANC-RIEHL. «Les prémices de la sigillographie française (1830-1880)». *Bulletin de Liaison des Sociétés Savantes*, núm. 12 (2007), p. 6-8.
- [6] Lecoy DE LA MARCHE. *Les sceaux*. Quantin, París 1889; Joseph ROMAN. *Manuel de sigillographie française*. Alphonse Picard, París 1912.
- [7] És interessant de comparar dues bibliografies separades per més de mig segle: Adrien BLANCHET. *Bibliographie critique de la Sigillographie française*. Alphonse Picard, París 1902; René GANDILHON i Michel PASTOUREAU. *Bibliographie de la sigillographie française*. Picard, París 1982. Després, Jean-Luc CHASSEL i Martine DALAS. «Bibliographie de la sigillographie française (1982-1986)». *Revue Française d'Héraldique et de Sigillographie*, núm. 54-59 (1984-1989), p. 237-256, i núm. 60-61 (1987-1991), p. 255-281. Vegeu també Robert-Henri BAUTIER (ed.). *Vocabulaire international de la sigillographie*. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Roma 1990.
- [8] *Corpus des sceaux français du Moyen Âge*. Vol. I. Brigitte BEDOS. *Les sceaux des villes*. Archives nationales, París 1980; vol. II. Martine DALAS. *Les sceaux des rois et de régence*. Archives nationales, París 1991; vol. III. Marie-Adélaïde NIELEN. *Les sceaux des reines et des enfants de France*. Archives nationales, París 2011.
- [9] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía española*. Subdirección General de los Archivos, Madrid 1999; Juan Carlos GALENDE DÍAZ (ed.). *De sellos y blasones: miscelánea científica*. Universidad Complutense. Asociación de Diplomados en Genealogía, Heráldica y Nobiliaria, Madrid 2012; Maria do Rosário BARBOSA MORUJÃO i Manuel SALAMANCA LÓPEZ (ed.). *A investigação sobre heráldica e sigilografia na Península Ibérica: entre a tradição e a inovação*. Universidade de Coimbra, Coimbra 2018.
- [10] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. *Heráldica medieval española*. Vol. I. *La casa real de León y Castilla*. Hidalguía, Madrid 1982. Vegeu també el recull d'escrits Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. *Leones y castillos: Emblemas heráldicos en España*. Real Academia de la Historia, Madrid 1999.
- [11] Mikel RAMOS AGUIRRE. «La sigilografía en la producción científica de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués». *Príncipe de Viana*, núm. 241 (2007), p. 359-363.
- [12] D'entre els nombrosos treballs de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués vull destacar la síntesi *Apuntes de sigilografía española*. Institución Provincial de Cultura Marqués de Santillana, Guadalajara 1988 (nova edició: Aache Ediciones, Guadalajara 1992) i la seva darrera obra *Los sellos en nuestra historia*. Real Academia de la Historia i Boletín Oficial del Estado, Madrid 2018.
- [13] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS. «La sigilografía española. Una revisión crítica». *Hispania*, núm. 175 (1990), p. 987-1002.
- [14] Araceli GUGLIERI NAVARRO. *Catálogo de sellos de la sección de sigilografía del Archivo Histórico Nacional*. Dirección de Archivos y Bibliotecas, Madrid 1974. 3 v.
- [15] José María de FRANCISCO OLMOS i Feliciano NOVOA PORTELA. *Historia y evolución del sello de plomo: La colección sigilográfica del Museo Cerralbo*. Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, Madrid 2008.
- [16] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, Mikel RAMOS AGUIRRE i Esperanza OCHOA DE OLZA EGUIRAUN. *Sellos medievales de Navarra: Estudio y corpus descriptivo*. Gobierno de Navarra, Pamplona 1995.
- [17] *Actas del Primer Coloquio de Sigilografía (Madrid, 2 al 4 de abril de 1987)*. Dirección de los Archivos Estatales, Madrid 1990; Remedios REY DE LAS PEÑAS (ed.). *Actualidad de la heráldica y la sigilografía*. Quintas Jornadas Archivísticas (6-8 octubre 1999). Servicio de Archivos de la Diputación de Huelva, Huelva 2000.
- [18] Ernesto FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ. *La sigilografía: Apuntes para la mejor práctica de investigadores*. Confederación Española de Centros de Estudios Locales, Madrid 2016.
- [19] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Manual de sigilografía*. Subdirección General de los Archivos Estatales, Madrid 1996.

- [20] Marc LIBERT i Jean-François NIEUS (ed.). *Le sceau dans les Pays-Bas méridionaux, x^e-xvie siècles: Entre contrainte sociale et affirmation de soi*. Actes del Colloqui de Brusselles i Namur, 27-28 de novembre de 2014. Archives Générales du Royaume, Brusselles 2017, coll. «Archives et Bibliothèques de Belgique», núm. 103.
- [21] Marc GIL i Jean-Luc CHASSEL (ed.). *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'Histoire de l'art*. Actes del colloqui (Lille, Palais des Beaux-Arts, 23-25 d'octubre de 2008). Université de Lille 3, Lille 2011. Vegeu també el debat entre Laurent HABLOT, Robert A. MAXWELL, Maria do Rosário MORUJÃO, Markus SPÄTH i Ambre VILAIN, «L'héraldique, la sigillographie et l'emblématique au regard de l'histoire de l'art: nouvelles perspectives de recherches». *Perspective*, núm. 2 (2014), p. 293-312.
- [22] Susan SOLWAY (ed.). *Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power*. Brepols, Turnhout 2015; Philip R. SCHONFIELD (ed.). *Seals and their context in the Middle Ages*. Oxbow, Oxford 2015; Laura J. WHATLEY (ed.). *A Companion to Seals in the Middle Ages*. Brill, Leiden i Boston 2019.
- [23] Imre TAKÁCS. *Royal Seals of the Árpád Dynasty*. Magyar Országos Letéltár, Budapest 2012.
- [24] Lilian GARY CAPELLINI i Anna ROZZI MAZZA (ed.). *La Spezia. Civico Museo del Sigillo: Guida alla visita. Arte e cultura nella storia del sigillo*. Istituzione per i Servizi Culturali, La Spezia 2000.
- [25] Andrea MUZZI, Bruna TOMASELLO i Attilio TORI. *Sigilli nel Museo nazionale del Bargello*. Vol. 1. *Sigilli ecclesiastici*; vol. 2-3. *Sigilli privati*; vol. 4. *Sigilli civili*. Museo nazionale del Bargello, Florència 1988-1989; Silvana BALBI DE CARO i Carla BENOCCI. *La Collezione sfragistica. Il Medagliere del Museo del Palazzo di Venezia. I sigilli della Collezione Corvisieri Romana*. Museo Nazionale del Palazzo di Venezia. Libreria dello Stato, Roma 1998. Entre les col·leccions publicades recentment: Veronica RANDON (ed.). *Sigilli della collezione del Museo Civico di Siena secoli XI-II-XV*. Museo Civico, Siena 2018, coll. «Quaderni del Museo Civico», núm. 5.
- [26] Martine FABRE. *Sceau médiéval. Analyse d'une pratique culturelle*. L'Harmattan, París 2001.
- [27] Arnaud BAUDIN. *Emblématique et pouvoir en Champagne: Les sceaux des comtes de Champagne et de leur entourage (fin xie-début xive siècle)*. Dominique Guéniot, Langres 2012.
- [28] Ambre VILAIN. *Imago urbis. Les sceaux de villes au Moyen Âge*. CTHS-INHA, París 2018. Abans, Toni DIEDERICH. *Rheinische Städtesiegel*. Neusser Druckerei GmbH, Neuss 1984 (Rheinischer Verein für Denkmalpf und Landschaftsschutz, 1984-1985). També, Jean-Marie GUILLOUËT i Ambre VILAIN (ed.). *Microarchitectures médiévales: L'échelle à l'épreuve de la matière*. Picard-INHA, París 2018.
- [29] Laurent MACÉ. *La majesté et la croix: Les sceaux de la maison des comtes de Toulouse (xiie-xiiie siècle)*. Presses Universitaires du Midi, Tolosa 2018, p. 361-363. S'hi troben alguns exemples de la bibliografia d'aquest autor dedicada als segells de la França meridional.
- [30] Cal sempre referir-se, però, als tractats clàssics de Michel PASTOUREAU. *Traité d'héraldique*. Picard, París 1979 (2a ed.: 1993); Michel PASTOUREAU. *L'art héraldique au Moyen Âge*. Seuil, París 2009. Ara, els més recents són: Laurent HABLOT. *Héraldique et emblématique médiévale*. Brepols, Turnhout 2019, coll. «L'Atelier du Médiéviste»; Laurent HABLOT. *Manuel de héraldique emblématique médiévale*. Presses Universitaires François-Rabelais, Tours 2019, amb una introducció historiogràfica de Michel Pastoureau a les pàgines 10-14.
- [31] Martí DE RIQUER. *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*. Quaderns Crema, Barcelona 1983, p. 68, nota 26.
- [32] Per exemple, Armand de FLUVIÀ I ESCORSA. *Els quatre pals: L'escut dels comtes de Barcelona*. Rafael Dalmau, Barcelona 1994 (2a ed.: 1996); Armand de FLUVIÀ I ESCORSA. *Manual d'heràldica i tècnica del blasó*. Galerada, Cabrera de Mar 2011.
- [33] Armand DE FLUVIÀ. *Diccionari general d'heràldica*. Edhasa, Barcelona 1982.
- [34] Un exemple: Josep M. VILA I CARABASA i Marina MIQUEL I VIVES. «Estudi d'una matriu de segell medieval procedent de l'església de Sant Ponç de Corbera». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 16-17 (1996), p. 291-293.
- [35] Un catàleg seriós: Marc SUREDA (ed.). *Oliba episcopus: Mil·lenari d'Oliba, bisbe de Vic*. Museu Episcopal de Vic, 27 d'octubre 2018 – 10 de febrer 2019. Museu Episcopal, Vic 2018.
- [36] Alguns exemples: Aldo MARTINI (ed.). *Il sigillo nella storia della civiltà attraverso i documenti dell'Archivio Segreto Vaticano: Catalogo della mostra* (Roma, 19 febrer – 18 març 1985). Tipografia Poliglotta Vaticana, Roma 1985; Stefania RICCI (ed.). *Il sigillo nella storia e nella cultura: Mostra documentaria. Catalogo della mostra* (Venècia, Museu Correr 6 juliol – 31 agost 1985). Jouvence, Roma 1985; Armida ZACCARIA (ed.). *Sigilli e Potere: Sigilli medievali dell'Archivio di Stato di Bolzano. Catalogo della mostra* (Bolzano, 7 setembre – 16 octubre 2002). Nicolodi, Rovereto 2002; Jean-Luc CHASSEL (ed.). *Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne médiévale: Catalogue de l'exposition* (Château du Grand Jardin de Joinville, juny-juliol 2001, Musées d'art et d'histoire de Troyes, setembre-desembre 2003, Archives Départementales de la Marne, gener-març 2004, Palais du Tau, Reims, setembre-desembre 2004). Introducció de Michel Bur i Michel Pastoureau. Conseil Général de la Marne. Somogy, París 2003.
- [37] Dom Jean MABILLON. *De re diplomatica...*, op. cit.; Maciej DORNA. *Mabillon und andere: Die Anfänge der Diplomatie*. Aus dem Polnischen übersetzt von Martin Faber. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2019, coll. «Wolfenbuttel Forschungen».
- [38] Scipione MAFFEI. *Istoria diplomatica che serve d'introduzione all'arte critica in tal materia*. Alberto Tumermani, Màntua 1727.

- [39] Johann HEUMANN VON TEUTSCHBRUNN (IO. HEUMANO). *Commentarii de Re Diplomatica imperatricum augustarum ac reginarum Germaniæ*. I. G. Lochneri, Nuremberg 1749.
- [40] Antheleme-Michel-Laurent de MIGIEU. *Recueil des sceaux du Moyen Âge, dits sceaux gothiques*. Antoine Boudet, Paris 1779.
- [41] Michael H. CRAWFORD (ed.). *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-Reform*. Col·loqui celebrat al Warburg Institute, University of London. The Warburg Institute. University of London, Londres 1993, col·l. «Warburg Institute Surveys and Texts», núm. xxiv.
- [42] Gregori MAYANS I SISCAR. *Vida de D. Antonio Agustín arzobispo de Tarragona*. Juan de Zúñiga, Madrid 1734; Ricardo del ARCO Y GARAY. *El arzobispo Don Antonio Agustín: Nuevos datos para su biografía*. Imp. de F. Sugañes, Tarragona 1910.
- [43] Cándido FLORES SELLÉS. «Antonio Agustín, estudiante en Italia». *Studia Albornotiana*, núm. 37 (1979), p. 315-375.
- [44] James Pyle WICKERSHAM CRAWFORD. «Inedited Letters of Fulvio Orsini to Antonius Augustinus». *Proceedings of the Modern Language Association*, núm. 28 (1913), p. 577-593; Francesc Xavier MIQUEL i ROSELL. «Epistolario de Antonio Agustín. Ms. 53 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 13 (1940), p. 113-202; Josep CLOSA. «Don Antonio Agustín y la tradición humanística italiana». A: *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 1987)*. Universidad Complutense, Madrid 1989, p. 447-452.
- [45] Erna MANDOWSKY i Charles MITCHELL. *Pirro Ligorio's Roman Antiquities: The Drawings in MS XIII. B. 7 in the National Library in Naples*. The Warburg Institute. University of London, Londres 1963; Patrizia SERAFIN. «Ligorio e la moneta: fonte, riscontro o spunto per la storia? Di tutto un po' (dalle Antichità Romane)». *Horti Hesperidum*, núm. 1 (2011), p. 37-51.
- [46] Federica MISSERE FONTANA. «Raccolte numismatiche e scambi antiquari del secolo XVI. Enea Vico a Venezia». *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, núm. xxiii (1994), p. 343-383.
- [47] Eulàlia DURAN I GRAU. «Antoni Agustín i els cercles humanístics catalans». A: *Jornades d'Història: Antoni Agustín i el seu temps*. Vol. 2. Universitat de Tarragona, Tarragona 1990, p. 261-274; M. Esther BALASCH. *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586): Aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*. Publicacions dels Amics de la Seu Vella i Pagès Editors, Lleida 1995, p. 53-87; Martí DE RIQUER. *L'humanisme català*. Base, Barcelona 2016.
- [48] Marc MAYER. «Antonio Agustín entre política y humanismo: reflexiones sobre su aportación a la Epigrafía». A: José María MAESTRE, Joaquín PASCUAL i L. CHARLO. *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Homenaje al profesor Antonio Fontán*. Vol. III. Universidad de Zaragoza, Alcanyis i Madrid 2002, p. 359-373.
- [49] *Diálogos de medallas inscripciones y otras antigüedades: Ex bibliothecae Ant. Augustini Archiepiscopi Tarraconen.* Felipe Mey, Tarragona 1587; *I discorsi sopra le medaglie et altre anticaglie divisi in XI dialoghi*. Roma 1592; *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*. J. F. Martínez Abad, Madrid 1744. Sobre aquestes edicions: A. SAVIO. «Delle traduzioni ed edizioni italiane dei dialogos di Don Antonio Agustín». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER, Anna Maria BALAGUER i P. P. RIPOLLÉS. *Homenatge al Dr. Leandre Villaronga = Acta Numismatica*, núm. 21-22-23 (1993), p. 77-88; M.ª Paz GARCÍA-BELLIDO. «Diálogo de medallas». A: Marta CARRASCO FERRER i Miguel Ángel ELVIRA BARBA (ed.). *Ex Roma Lux: La Roma Antigua en el Renacimiento y el Barroco*. Biblioteca Nacional. Sociedad Editorial Electa España, Madrid 1997, p. 43-51; Immaculada SOCIAS. «Algunes consideracions entorn de l'edició prínceps dels *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* d'Antoni Agustí (1587) de la "Hispanic Society of America"». *Pedralbes*, núm. 23 (2004), p. 525-550.
- [50] Casto María del RIVERO. «Don Antonio Agustín, príncipe de los numismáticos españoles». *Archivos Españoles de Arte y Arqueología*, núm. 59 (1945), p. 97-123; Joan CARBONELL MANILS. «Fulvio Orsini i Antonio Agustín, precursors de la moderna numismàtica». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 32 (1993), p. 169-186; Joan CARBONELL MANILS i Adela BARREDA PASCUAL. «Filologia, numismàtica y prosopografía: La síntesis de Antonio Agustín y Fulvio Orsini». A: Carmen ALFARO ASINS, Carmen MARCOS ALONSO y Paloma OTERO MORÁN (ed.). *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003*. Ministerio de Cultura, Madrid 2005, p. 59-68.
- [51] Andreas SCHOTT. *Dialogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades de Don Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona con la interpretación latina de Don Andres Scotto*. Typis Joseph Rocchii, Lua 1774, f. 3. Agustí articula el text en forma de diàleg entre tres persones que es designen per les lletres A, B, C. Segons Andreas Schott, la A fa referencia a Agustí; la B a Rodrigo Zapata, fill de la seva germana, i la C al seu germà, Joan Agustí.
- [52] Rafael LAMARCA RUIZ DE EGUILAZ. «De la moneda al emblema. Un precedente iconogràfic en el gènere de la literatura emblemàtica». A: *Literatura emblemàtica hispànica*. I Simposio Internacional, Universidad de la Coruña, la Corunya 1996; Immaculada SOCIAS. «El poder de las imágenes en los *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* (1587) de Don Antonio Agustín». Universitat de Barcelona, Barcelona 2012.
- [53] José María de FRANCISCO OLMOS. *Las monedas genealógicas: El uso de la tipología monetaria como medio de propaganda dinástica en el Mediterráneo (ss. II aC - xv dC)*. Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, Madrid 2008.
- [54] Marc MAYER. «Towards a History of the Library of Antonio Agustín». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, núm. 60 (1997), p. 261-272.
- [55] Juan F. ALCINA ROVIRA. «La dispersión de los libros y monetario de Antonio Agustín (1586-1594)». A: José María MAESTRE, Joaquín PASCUAL i L. CHARLO. *Huma-*

- nismo y pervivencia del mundo clásico..., *op. cit.*, p. 331-358.
- [56] Gregori MAYANS I SISCAR. *Dialogos de las armas y linages de la nobleza de España, los escrivia D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona, cuya obra posthuma he cotejado con varios libros...* Juan de Zúñiga, Madrid 1734 (reed. Librerías París-Valencia, València 2005).
- [57] Antonio MESTRE SANCHIS. *Don Gregorio Mayans y Siscar, entre la erudición y la política*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València, València 1999; Antonio MESTRE SANCHIS (ed.). *Actas del Congreso Internacional sobre Gregorio Mayans y Siscar*. Ajuntament d'Oliva, Oliva 1999; Antonio MESTRE SANCHIS. *Mayans, proyectos y frustracions*. Ajuntament d'Oliva, Oliva 2003; Antonio MESTRE SANCHIS. *Mayans y Siscar y el pensamiento ilustrado español contra el absolutismo*. Universidad de León, Lleó 2007.
- [58] Gregori MAYANS I SISCAR. *Vida de D. Antonio Agustín...*, *op. cit.*, p. 154.
- [59] Francesc Xavier de GARMA I DE DURAN. *Adarga catalana: Arte heráldica y prácticas reglas del Blasón, con ejemplos de las piezas, esmaltes y ornatos de que se compone un escudo, interior y exteriormente*. Mauro Martí, Barcelona 1753 (facsimils: Orbis, Barcelona 1954, introducció de Joaquim Icart i Josep Gramunt; Euro-Liber, Barcelona 1967, introducció de Xavier Calicó; Librerías París-València, València 1997). Vegeu també Armand de FLUVIÀ. *Diccionario heráldico: Índice de les càrregues heràldiques dels escuts de l'Adarga catalana*. Virgili-Pagès, Lleida 1987; Sofia MATA DE LA CRUZ. «Les planxes calcogràfiques de l'Adarga catalana de Francesc Xavier de Garma i Duran (1753) a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona». *Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, núm. 27 (2014), p. 203-208. Sobre Garma, vegeu també Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO. *Historia y labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona 1955, p. 86-88.
- [60] Francesc Xavier de GARMA I DE DURAN. *Adarga catalana...*, *op. cit.*, pròleg.
- [61] *Bibliografía histórica de Cataluña: Preliminares. Numismática. Epigrafía. Colecciones diplomáticas. Sigilografía, por don Antonio Elías de Molins, jefe de cuarto grado del Cuerpo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos*. Librería de Victoriano Suarez, Madrid 1902, p. 64. A la pàgina 65, Elías dona el títol d'aquest tractat: «Ensayo de una colección de sellos que han usado los antiguos monarcas de Aragón, principiado por el archivero D. Francisco Javier de Garma, y continuada por el actual, Don Próspero de Bofarull. Diez y ocho láminas gravadas en zinc, con portada e índice manuscrito». També, Mireia CAMPABADAL i BERTRAN, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, 2006, p. 171-172.
- [62] Rafael TORRENT I ORRI. «Genealogía y gestas de los condes de Crexell». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 5 (1964), p. 95-127.
- [63] Ferran de SAGARRA. *Sigillografia catalana: Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*. Vol. I. Estampa d'Henrich i C^a, Barcelona 1916, p. XIX. A la nota 1, posada després d'aquest paràgraf, es llegeix: «Acta de 20 de junio de 1804. En atención a que el difunto don Juan de Zagarriga y Reart, conde de Creixell i socio de este cuerpo, costé las láminas del tratado de sellos para la Historia de Cataluña que debe escribir la Academia y que paran en poder de su hijo, el Sr. Don Francisco Ramón de Zagarriga, conde de Creixell, se comisiona a los señores socios don Juan de Sans y Barutell y don R. de Sans y Rius a fin de que hagan presente a dicho señor que llegó el caso de necesitarse dichas láminas y que espera la Academia se servirá entregarlas.»
- [64] Francesc Xavier de GARMA I DE DURAN, *Próceres y ciudadanos de honor del Principado de Cataluña*. Ed. a cura de Joaquim Icart. Stemmata, Barcelona 1957, complements biogràfics sobre Garma, p. 13-16.
- [65] Josep M. ESCOLÀ i Montse ICART (ed.). *Joaquim Icart Leonilla: Testimoni d'una època (1929-1936)*. Arola, Tarragona 2010.
- [66] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, *op. cit.*, p. 31.
- [67] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, *op. cit.*, p. 44, núm. 128.
- [68] Miquel de FÀBREGAS I SABATER. «La classificació dels segells, una tasca rigorosa i científica». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Henealogia, Heràldica, Sigillografia i Nobiliària*, núm. 1 (1990), p. 19-23; a la p. 23 esmenta en una bibliografia «Garma J. M. / Bofarull P., *Ensayo de una colección de sellos que han usado los antiguos monarcas de Aragón* (edición facsímil privada).»
- [69] MARQUÉS DE AVILÉS. *Ciencia heroyca, reducida a las leyes heráldicas del blasón...* Joachin Ibarra, Madrid 1780, 2 v. (Noves edicions facsímil: Círculo del bibliófilo, Madrid 1979; Bitácora, Madrid 1992.)
- [70] Diego SAABEDRA FAXARDO. *Idea de un príncipe cristiano*. Salvador Faulí, València 1786. 2 v.
- [71] Jaume de VILLANUEVA. *Viage literario a las Iglesias de España*. Vol. XII. *Viage a Urgel y a Gerona*. Imprenta de la Real Academia de la Historia, Madrid 1850, p. 86-100; Francesc MARTORELL I TRABAL. «Manuscrits del P. Caresmar, Pascual i Martí». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 12 (1927), p. 178-320; Eduardo CORREDERA. *La escuela histórica avellanense*. Balme, Barcelona 1962, p. 81-89 = *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 35 (1963), p. 49-66. (Nova edició: Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1971.)
- [72] Ernest ZARAGOZA. «Pasqual, Jaume». *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Vol. III. Ed. a cura de Ramon Corts i Blay, Joan Galtés i Pujol i Albert Manent i Segimon. Claret, Barcelona 2001, p. 31-32. Vegeu també *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. 5 (1930), p. 198-208.
- [73] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *El Llibre Verd del pare Jaume Pasqual: Primera història del monestir de Vallbona*. Fundació Noguera, Barcelona 2002, per al pare Pasqual i el seu context, p. 9-69.

- [74] Albert VELASCO GONZÀLEZ. *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2011.
- [75] Segons Albert Velasco, malgrat les dispersions dels objectes, llibres i manuscrits, el monetari es va mantenir agrupat fins a mitjan segle XIX, quan «va ser venut pel darrer dels canonges avellanencs exclaustrats al col·leccionista numismàtic Manuel Vidal-Quadras i Ramon (1818-1894). Malauradament, pocs anys després de la mort d'aquest darrer, el monetari va ser revenut al comerciant numismàtic parisenc Étienne Bourgey (1864-1943), que va adquirir-lo abans del 1913. Aquest va organitzar diverses vendes parcials de la Col·lecció Vidal-Quadras, però el 1951 una part encara era a la capital francesa en mans privades. A partir d'aquesta data, en desconeixem la sort». Albert VELASCO GONZÀLEZ i Jaume PASQUAL. A: *RCCAAC: Repertori de col·leccionistes i col·leccions d'art i arqueologia de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. Versió digital del 26 de febrer de 2020: <https://taller.iec.cat/rcic/fitxa_una.asp?id_fitxa=6>.
- [76] Josep SALAT. *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña con instrumentos justificativos*. Antonio Brusí, Barcelona 1818, p. XIII-XIV, nota 1.
- [77] Es conserven restes de l'exlibris circular de Pasqual, amb un anyell (Pasqual) i la inscripció «+EX BIB. B. JAC. PASQUAL», inspirat directament de models monetaris i sigil·logràfics. La imatge de l'exlibris es troba a la biografia d'Albert Velasco citada a la nota 74, fig. 6a i 6b.
- [78] Ana María SÁNCHEZ DIAZ. «El Viaje literario a las Iglesias de España: una empresa ilustrada de los hermanos Villanueva en la primera mitad del siglo». *Anales de la Universidad de Alicante: Historia Contemporánea*, núm. 5 (1986), p. 47-66; Germán RAMÍREZ ALEDÓN. «El viaje literario de los hermanos Villanueva: trayectorio de un proyecto editorial». A: Emilio SOLER PASCUAL i Nicolás BAS MARTÍN (ed.). *Placer e instrucción: Viajeros valencianos por el siglo XVIII*. Real Sociedad de Amigos del País de Valencia, València 2008, p. 167-202.
- [79] Jaume de VILLANUEVA. *Viage literario...*, op. cit., p. 92 i 97.
- [80] Alphonse Antoine Louis CHASSANT i Pierre-Jean DELBARRE. *Dictionnaire de sigillographie pratique*. J.-B. Dumoulin, París 1860; Oliver D. HARRIS. «Fragments of the Past: The Early Antiquarian Perception and Study of Seals in England». A: Laura J. WHATLEY (ed.). *A Companion to Seals in the Middle Ages*. Brill, Leiden-Boston 2019, p. 129-154.
- [81] Isabel RODRÍGUEZ CASANOVA, Alberto J. CANTO GARCÍA i Jesús VICO MONTEOLIVA. *M. Gómez-Moreno y la moneda visigoda: Investigación y coleccionismo en España (siglos XIX-XX)*. Real Academia de la Historia, Madrid 2014; per a les col·leccions catalanes, p. 163-181.
- [82] Josep SALAT. *Tratado de las monedas...*, op. cit., p. XI-XVI: Gabinetes existentes en el Principado de Cataluña.
- [83] L'Arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres conserva un seu manuscrit (ms. 3-III-8) destinat al volum tercer mai publicat del llibre citat de Josep Salat: Institut d'Estudis Catalans, MCEM Base de dades de manuscrits catalans de l'edat moderna, núm. 2242.
- [84] Juan Manuel ABASCAL i Rosario CEBRIÁN. *Manuscritos sobre antigüedades de la Real Academia de la Historia*. Real Academia de la Historia, Madrid 2005, p. 197.
- [85] Raimon GRAELLS I FABREGAT. '*Dactyliothecae Cataloniæ*': *El coleccionisme de glíptica a Catalunya abans de 1900*. Edicions de la Universitat, Lleida 2011, p. 73, 94-95 i 113-177; per Elias i Sicardo, p. 134-135.
- [86] Borja QUEROL I DE QUADRAS. «Pròsper de Bofarull, bibliòfil: Els manuscrits de genealogia i heràldica de Pròsper de Bofarull a la Biblioteca de Catalunya». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 29 (2016), p. 157-183.
- [87] María del Val GONZÁLEZ DE LA PEÑA. «La enseñanza de la paleografía en España. Los orígenes y las primeras cátedras». A: Joaquín M. GÓMEZ-PANTOJA (ed.). *Excavando papeles: Indagaciones arqueológicas en los archivos españoles*. Aache, Guadalajara 2004, p. 43-71.
- [88] Francesc de BOFARULL I SANS. «La heràldica en la filigrana del paper. Memoria leída en la sesión ordinaria celebrada por la Real Academia de Buenas Letras en el día 26 de mayo de 1899». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 7 (1901), p. 485-556.
- [89] Francesc de BOFARULL I SANS. *Apuntes paleográficos para uso de los alumnos de la Escuela Especial del Notariado arreglado por los profesores de la Academia Paleográfica de Barcelona*. Tipografía Española, Barcelona 1890.
- [90] Sebastià RUSCALLEDA I GALLART. *Francesc Piferrer i Montells: Notícia d'un lloretenc al Madrid del segle XIX*. Ajuntament de Lloret de Mar, Lloret de Mar 1997.
- [91] Francesc PIFERRER. *Tratado de heràldica y blasón*. Imprenta de Repullés, Madrid 1853 (nova ed.: El libro de oro, Madrid 1858); Francesc PIFERRER. *Diccionario de la ciencia heràldica de armas y armaduras antiguas, de cruces y condecoraciones españolas y de las órdenes militares y de caballería españolas y extranjeras [sic]*. Impr. de Luis García, Madrid 1861.
- [92] Francesc PIFERRER. *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*. Eusebio Aguado, Madrid 1856-1861. 7 v.
- [93] Onofre ESQUERDO. *Nobiliario valenciano*. Ed. a cura de José Martínez Ortiz. Biblioteca Valenciana, València 2001.
- [94] «Bover de Rosselló, Joaquim Maria». A: Miquel DOLÇ I DOLÇ (ed.). *Gran enciclopèdia de Mallorca*. Vol. II. Promomallorca, Palma 1989-2005, p. 240-241.
- [95] Joaquim Maria BOVER. *Nobiliario mallorquín dedicado a la Reina Nuestra Señora*. Pedro José Gelabert, Palma 1850.
- [96] Joaquim Maria BOVER. *Nobiliario mallorquín...*, op. cit., p. 12.
- [97] *Bibliografía histórica de Cataluña...*, op. cit., p. 64-65.
- [98] Carmen CRESPO NOGUEIRA. «Los primeros cien años del Archivo Histórico Nacional (1866-1966)». *RABM*, núm. 73 (1966), p. 295-297; Luis García de VALDEAVE-

- LLANO. «Vida y obra de D. Tomás Muñoz y Romero (1814-1867)». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 163 (1968), p. 89-142 (reed. a: *Seis semblanzas de historiadores españoles*. Universidad de Sevilla, Sevilla 1978, p. 7-71); Rafael GIBERT, «Tomás Muñoz y Romero (1814-1867)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), p. 563-574.
- [99] Amédée PAGÈS. «Notice sur la vie et les travaux de Joseph Tastu». *Revue des Langues Romanes*, 4a sèrie, vol. 2, núm. 32 (1888), p. 57-76 i 127-145. Per als passatges transcrits: p. 73-75.
- [100] Sobre Botet, vegeu, Joaquim NADAL I FARRERAS. «Joaquim Botet i Sisó. Girona 1846-1917». *Revista de Girona*, núm. 75 (1976), p. 197-201; Miquel CRUSAFONT I SABATER. «Vida i obra de J. Botet i Sisó». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica esparxa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1997, p. 11-48; Miquel CRUSAFONT I SABATER. «Noves dades sobre J. Botet i Sisó i el seu entorn». *Acta Numismàtica*, núm. 28 (1998), p. 7-28; Ramon ALBERCH I FUGUERAS i Josep QUER I CARBONELL. *Joaquim Botet i Sisó, del catalanisme al nacionalisme*. Columna, Barcelona 1998; Elvis MALLORQUÍ GARCIA. «Joaquim Botet i Sisó, historiador, i la comarca de la Selva». *Quaderns de la Selva*, núm. 29 (2017), p. 7-23.
- [101] Joaquim TREMOLEDA TRILLA. «Botet i Sisó i Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 58 (2017), p. 45-70.
- [102] Joaquim BOTET I SISÓ. «Notícia del volum tercer del *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña* por el Dr Josep Salat». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 7 (1914), p. 1-22.
- [103] Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica...*, *op. cit.*, p. 66-67.
- [104] Joaquim BOTET I SISÓ. «Sello de D. Ramon de Cabrera». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica...*, *op. cit.*, p. 411-414.
- [105] Joaquim BOTET I SISÓ. «Nota sobre un segell de plom del convent de la Santíssima Trinitat de València». A: Miquel CRUSAFONT I SABATER (ed.). *Obra numismàtica...*, *op. cit.*, p. 415-417.
- [106] Arxiu Municipal de Girona, Fons Joaquim Botet i Sisó.
- [107] *Exposition Universelle de 1900: Catalogue officiel illustré de l'Exposition retrospective de l'art français des origines à 1800*. Lemerrier. Ludovic Baschet, París 1900, p. 264, 308, i plànol a la contraportada.
- [108] Ramon GRAU, Marina LÓPEZ *et al.* *Exposició Universal de Barcelona: Llibre del centenari, 1888-1988*. Comissió Ciutadana per a la Commemoració del Centenari de l'Exposició Universal de Barcelona i L'Avenç, Barcelona 1988.
- [109] Joaquín CIERVO. *Historial del Palacio de Bellas Artes*. Viuda de R. Tobella, Barcelona 1943.
- [110] Francesc BOFARULL I SANS. *Los códices, diplomas e impresos en la Exposición Universal de Barcelona de 1888*. Tipo Litografía de Busquets y Vidal, Barcelona 1890.
- [111] Bartomeu FERRÀ I PERELLÓ. *Instalación del Museo Arqueológico Luliano en la Exposición Universal de Barcelona*. Pedro J. Gelabert, Palma 1888 = *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 76-77 (abril 1888), p. 5-8; *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 70 (gener 1888), p. 194, i núm. 78 (maig 1888), p. 257-258. L'expositor es troba reproduït a *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 82 (juliol 1888), làmina XLIX.
- [112] Ignasi DE SOLÀ-MORALES RUBIÓ. *L'Exposició Internacional de Barcelona 1914-1929: Arquitectura i ciutat*. Fira de Barcelona, Barcelona 1985; M. Carmen GRANDAS. *L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929*. Els Llibres de la Frontera, Barcelona 1988.
- [113] Històricament és interessant recordar que la secció de prehistòria va ser preparada per Pere Bosch-Gimpera amb la col·laboració de Josep de C. Serra i Ràfols: Pere BOSCH-GIMPERA. *Exposición Internacional de Barcelona 1929. El arte en España: Guía de la sección España primitiva del Museo del Palacio Nacional*. Herma, Barcelona 1929.
- [114] *Exposición Internacional de Barcelona 1929-1930. El arte en España: Palacio Nacional*. Barcelona 1929. Ràpidament, aquesta guia provisional de 482 pàgines va ser substituïda, el mateix any, en la seva tercera edició, per un volum de 764 pàgines revisat per l'eminent Manuel Gómez Moreno (per als segells: p. 354-365 i 471).
- [115] DUQUE DE BERWICK Y ALBA (ed.). *Catálogo histórico y bibliográfico de la Exposición Internacional de Barcelona*. Vol. II. Tipografía de Archivos Olózaga, Madrid 1931, p. 230-296, núm. 464-645; vol. II. Tipografía de Archivos Olózaga, Madrid 1933, p. 1-4, núm. 646-654.
- [116] Ferran DE SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.* Vol. III, 1932, p. 3, n. 2973.
- [117] Xavier BARRAL I ALTET. «Catolicisme i nacionalisme. El primer manual català d'arqueologia». *Quaderns d'Estudis Medievals*, núm. VII (1988), p. 7-21; Xavier BARRAL I ALTET. «Reflexions sobre el context i la recepció de les *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* de Josep Gudiol a inicis del segle XX». A: «Josep Gudiol i Cunill, pioner en la Història de l'Art a Catalunya, Jornada Museu Episcopal de Vic, 25 d'octubre 2013». *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, núm. VII (2014), p. 37-50.
- [118] Jean-Auguste BRUTAILS. «Textes réunis par Philippe Araugas à la suite des journées d'étude des 17 et 18 juin 2011». *Revue Archéologique de Bordeaux*, núm. 105 (2014).
- [119] Josep GUDIOL I CUNILL. *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Vidua de R. Anglada, Vic 1902, p. 312-313.
- [120] Xavier BARRAL I ALTET. «Eduard Junyent i Subirà». A: Stefan HEID i Martin DENNERT (ed.). *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*. Vol. I. Schnell und Steiner, Regensburg 2012, p. 694-695.
- [121] Eduard JUNYENT. «El sello inédito del conde Bernat Tallaferro». *Destino*, núm. 1772 (18 setembre 1971), p. 19; reprès en català a *Estudis d'història i art (segles IX-XX)*. Patronat d'Estudis Osonencs, Vic 2001, p. 145-147.

- [122] Un exemple: Antoni DURAN I SANPERE. «El segell municipal de Cervera». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 10 (1917-1918), p. 183-193.
- [123] Francesc CARRERAS I CANDI. «Discurs presidencial del curs 1922-1923 [La Heràldica catalana]». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 11 (1923-1924), p. 25-31 i 49-61.
- [124] Fèlix DOMÈNECH I ROURA. *Nobiliari general català de llinatges: Catalunya, València, Mallorca, Rosselló*. Montaner i Simon, Barcelona 1923-1928.
- [125] Pere F. PUIGDERRAJOLS I JARQUE. «Disseny heràldic. Observacions i suggeriments al *Nobiliari general català* de Fèlix Domènech i Roura». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 7 (1996), p. 65-83.
- [126] *Ensenyes nacionals de Catalunya: Estudi històric per Lluís Domènech i Montaner i Fèlix Domènech i Roura*. Costa Brava, Barcelona 1936. Nova edició, amb una introducció de Martí de Riquer titulada «Observacions sobre heràldica catalana»: Generalitat de Catalunya i Editorial 62, Barcelona 1995, col·l. «Som i Serem», núm. 8.
- [127] Pere ANGUERA (ed.). *Pau Font de Rubinat: Reus, 1860-1948: Vida i actuacions d'un bibliòfil catalanista*. Catàleg d'exposició. Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus 1997.
- [128] Fèlix DOMÈNECH I ROURA. *Nobiliari general...*, *op. cit.*, pròleg.
- [129] El seu fons personal gràfic es conserva a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona i a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB3-260/5D.16).
- [130] Marià BAIG I ALEU. «Joaquim Botet i Sisó i les il·lustracions del volum *Província de Girona*». *Revista de Girona*, núm. 210 (2002), p. 42-47.
- [131] Francesc CARRERAS I CANDI. «Discurs presidencial...», *op. cit.*, p. 25-31 i 49-61.
- [132] La biografia més completa és la d'Eva Serra. Vegeu Eva SERRA I PUIG. *Ferran de Sagarra i de Siscar: Semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005. Ferran Soldevila va publicar un breu assaig el 1940, ara tornat a editar: Ferran SOLDEVILA. «L'historiador i erudit Ferran de Sagarra i de Siscar». A: Ferran SOLDEVILA. *Noms propis*. Barcelonesa d'Edicions, Barcelona 1994, p. 115-121. Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra, llegit a la Sessió plenària de l'Institut el 12 de juny de 1954, amb motiu del centenari del naixement de Sagarra, es conserva a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans: Xavier BARRAL I ALTET. «Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra i la sigil·lografia catalana medieval (1954)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 33, 2022, en premsa. Per a l'entorn familiar, vegeu Josep Maria de SAGARRA. *Memòries*. Edicions 62 i La Caixa, Barcelona 1981, col·l. «MOLC» (primera ed.: Aedos, Barcelona 1954).
- [133] Jordi VIDAL. «La tasca arqueològica de Ferran de Sagarra i de Siscar». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 26 (2016), p. 97-109, amb la bibliografia dels treballs arqueològics publicats de Ferran de Sagarra.
- [134] Pere BOSCH GIMPERA. «El donatiu de Puig Castellar, per D. Ferran de Sagarra a l'Institut d'Estudis Catalans». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920* (1923), p. 593-595.
- [135] Pere BOSCH GIMPERA. «El donatiu de Puig Castellar...», *op. cit.*, p. 107.
- [136] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*
- [137] Vegeu la bibliografia publicada per ell el 1910: Ferran de SAGARRA I SISCAR, «Bibliografia sigil·logràfica espanyola». *Revue Internationale de Sigillographie*, núm. 1-2 (1910), p. 45-48. Vegeu també Josep TRENCHS ODENA. «Ferran de Sagarra. La colecció sigil·logràfica y la premsa espanyola (1888-1912) con un apéndice bibliográfico de Sigilografía». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 10 (1973), p. 9-45.
- [138] *Importancia de la sigilografía como ciencia auxiliar de la Historia: Memoria leída en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 15 de marzo de 1902 por el académico de número don Fernando de Sagarra y de Siscar*. Imprenta de la Casa Provincial de la Caridad, Barcelona 1902, extracte de les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 8 (1901), p. 177-194.
- [139] Els nombrosos articles apareguts a la premsa de finals del segle XIX i primers anys del XX han estat recollits i transcrits per Josep TRENCHS ODENA. «Ferran de Sagarra...», *op. cit.*
- [140] Rosa SESER PÉREZ. «Roc Chabàs. Documentar i difondre la història (Dénia, 1844-1912). I centenari de la mort». *Aguaitz*, núm. 31 (2012), p. 9-41.
- [141] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. XIX-XX.
- [142] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. XX-XXI.
- [143] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. XXII.
- [144] Ferran de SAGARRA. *Sigil·lografia catalana...*, *op. cit.*, p. 15.
- [145] FRANCISCO GRACIA ALONSO. *La construcción de una identidad nacional: Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2018, p. 495.
- [146] Josep MASSOT I MUNTANER. «Rafael Patxot, mecenes de l'Institut d'Estudis Catalans». A: Manuel CASTELLET (ed.). *Rigor científic, catalanitat indefallent: Rafael Patxot i Jubert (1872-1964)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, p. 39-57, especialment p. 52.
- [147] Manuel Bassa fou un destacat heraldista i publicà nombrosos treballs, entre els quals *Orígens de l'escut català* (1961) i *El veritable escut de la ciutat de Barcelona* (1964), en defensa de la composició a base de quatre pals reials, i no de dos, en els quaters segon i tercer; *Els comtes-reis catalans: Història i heràldica de la casa de Barcelona* (1964), *L'escut de Tarragona* (1966), *Els escuts heràldics dels pobles de Catalunya* (1968) i *L'escut de Santa Coloma de Queralt* (1973). També publicà un *Tractat general d'heràldica* (1973) en què s'ocupà de la història dels escuts i donà normes per formar-los i llegir-los. Col·laborà

al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, participà a les assemblees intercomarcals d'estudiosos i escriví articles en diverses revistes tractant qüestions d'heràldica.

- [148] Germain DEMAY. *Le costume au Moyen Âge d'après les sceaux*. D. Dumoulin, París 1880 (nova ed.: Berger-Levrault, París 1978, amb complements per Jean-Bernard de Vaivre).
- [149] Martí de RIQUER. *L'arnès del cavaller: Armes i armadures catalanes medievals*. Ariel, Barcelona 1968, p. 14 (nova ed.: La Magrana, Barcelona 2011).
- [150] Alguns exemples: Marta SERRANO COLL. «Iconografía de género: los sellos de las reinas de Aragón en la Edad Media (siglos XII-XVI)». *Emblemata*, núm. XII (2006), p. 15-52; Marta SERRANO COLL. «Monedas y sellos como modelos figurativos. Ejemplos de transposición iconográfica en la Corona de Aragón». A: Mireia FREIXA (ed.). *Arte y Memoria. XVII Congreso Nacional de Historia del Arte (Barcelona 2008)*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2017, p. 898-911; Marta SERRANO COLL. «Influencias artísticas europeas en la cancillería de la Corona de Aragón: algunos ejemplos de sigilografía». A: *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas de la Baja Edad Media*. Universidad de León, Lleó 2009, p. 295-308; Marta SERRANO COLL. *Effigies regis Aragonum: La imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2015. També Jordi CASANOVAS. «Dues notes d'epigrafia hebrea medieval, Un nou segell amb inscripció hebrea procedent de Tàrraga». *Tamid*, núm. 2 (1998-1990), p. 191-197 i 200.
- [151] Un exemple entre els diversos estudis consagrats per Josep Trenchs Òdena a aquests temes: Josep TRENCHS I ÒDENA. «La aposición del sello real en los documentos de Jaime I: unas notas». *Medievalia*, núm. 10 (1992), p. 437-449.
- [152] Per haver respost a les meves consultes sobre l'estat de les col·leccions de sigillografia a Catalunya i als Països Catalans, agraeixo la col·laboració i l'ajuda de Rosa Maria Aguiló Fiol (Museu de Mallorca), Ester Angulo (Biblioteca i Arxiu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona), Maria Barceló Crespí (Universitat de les Illes Balears), Carme Berlabé Jové (Museu de Lleida, diocesa i comarcal), Jusèp Boya Busquets (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Àngels Casanovas Romeu (Museu d'Arqueologia de Catalunya), Aymat Catafau (Universitat de Perpinyà), Carme Colom Arenas (Societat Arqueològica Lulliana, Palma), Pietro Corrao (Università degli studi di Palermo), Guillaume Darras (Museu Numismàtic Puig, Perpinyà), Antoni Furió (Universitat de València), Carlos Laliena Corbera (Universidad de Zaragoza), Isabel Escandell Proust (Universitat de les Illes Balears), Marie Landelle (Directora dels Patrimonis, Perpinyà), Antoni Planas Rosselló (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueològica Lulliana), M. Agnès Pons (Arxiu Capitular de Mallorca), Vicent Pons (Arxiu de la Catedral de València), Magali Rieu (Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, Perpinyà), Maria Gràcia Salvà Picó (Museu de Mallorca), Marta Serrano Coll (Universitat Rovira i Virgili, Tarragona), Marc Sureda i Jubany (Museu Episcopal de Vic), Albert Torra (Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona) i Albert Velasco (Universitat de Lleida).
- [153] Luca BECCHETTI. «La politica di tutela del patrimonio sfragistico degli archivi italiani. Bilanci e prospettive». *Archivi*, núm. IX (2014), p. 19-24. Vegeu, també, Andrea ROVIRA I BORDONAU. «Els segells de cera i plom. Principals alteracions i tractaments des de la prevenció a la restauració». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 23 (2010), p. 163-175.
- [154] Bonaventura BASSEGODA I HUGAS. *Collecionistes, col·leccions i museus: Episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2007.
- [155] Antoni ELIAS DE MOLINS. *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*. Imprenta Barcelonesa, Barcelona 1888, p. 228, núm. 1455-1456.
- [156] Antoni ELIAS DE MOLINS. *Catálogo del Museo...*, op. cit., p. 438-439, núm. 1494-1499.
- [157] Juli Vintró i Casallachs va néixer a Barcelona al voltant de 1863. Aficionat a la història, l'arqueologia, la fotografia, l'excursionisme, la geologia i la cartografia, va ingressar com a soci resident a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (precedent del Centre Excursionista de Catalunya) el desembre de 1885. Va exercir diversos càrrecs al centre, entre els quals el de tresorer des de 1893. Va morir a Barcelona el 22 d'octubre de 1911.
- [158] Marquès de Dou. El Palau de Dou, al carrer de Sant Pere Més Baix núm. 31, que va pertànyer als marquesos de Dou fins a la Guerra Civil: Albert BALCELLS. *Ramon d'Alòs-Moner i de Dou: Semblança biogràfica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003.
- [159] MARQUÈS DE VALLGORNERA. *Breve descripción del archivo de la Casa de Vallgornera*. Amigos de Besalú y su Condado, Besalú 1968, p. 149-166.
- [160] Tomás Muñoz y Romero (1814-1867), ja esmentat més amunt, arxiver, historiador i acadèmic de la Real Academia de la Historia, va ser el primer director de l'Archivo Histórico Nacional, creat el 1866.
- [161] Ferran de SAGARRA. «Antics segells dels arquebisbes de Tarragona». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. v (1929), p. 191-206.
- [162] Lluís NICOLAU D'OLWER. *Caliu: Records de mestres i amics*. Institut Català de Cultura, Mèxic 1958, p. 145 i seg.
- [163] «Visita a les col·leccions de D. Ferran de Sagarra y de Siscar». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. (1893), p. 99-100.
- [164] Josep TRENCHS ODENA. «Ferran de Sagarra...», op. cit., p. 38.
- [165] Manuel BASSA I ARMENGOL. «Bisbes de Lleida. La col·lecció sigil·logràfica del Museu Diocesà de Lleida». *Ilerda*, núm. 30 (1969-1970), p. 35-69, especialment p. 35-36.

- [166] Filemón ARRIBAS ARRANZ. *Sellos de placa de las cancellerías regias castellanas*. Cuesta, Valladolid 1941; Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS i Alberto MONTANER FRUTOS. «Sobre el modo de aposición de los sellos de placa: la tira de anclaje en documentos aragoneses del siglo XVI». *Emblemata*, núm. 10 (2004), p. 443-59; M. Victoria JARA GUERRERO. «Los sellos de placa». *Archivo Secreto*, núm. 4 (2008), p. 274-281.
- [167] S. A. (Ángel ALLENDE). *Timbres españoles 1969*. Documentos antiguos, Barcelona 1968.
- [168] Vegeu la il·lustració d'una pàgina de segells de tinta de col·legis d'escrivans del segle XIX a Maria CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, *op. cit.*, p. 109.
- [169] Josep MATAS i BALAGUER (ed.). *La Comissió de Monuments Històrics i Artístics de la Província de Girona (1844-1981): Catàleg del fons documental*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2006.
- [170] *Som cultura: La peça del museu, museus, patrimoni*. 12 de desembre de 2017 (versió digital), amb una il·lustració de l'àlbum.
- [171] Joan MORA CASTELLÀ, Claudi OMAR i BARRERA i Josep PUIG i CADAFALCH. *Triptic de biografies del mataroní il·lustre Dr. En Terenci Thos i Codina Mestre en Gai Saber*. Gràfiques Vilá, Mataró 1923; Jaume VELLVEHÍ i ALTIMIRA. *Terenci Thos i Codina (Mataró, 1841-1903), un home de la Renaixença*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2003.
- [172] Manuel CUSACHS i CORREDOR i Silví THOS i CODINA. «Memoria necrológica por el académico Dr. D. Eugenio Mascareñas y Hernández (Mataró, 16 de maig de 1843, Barcelona, 15 de juliol de 1911)». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Tercera època, vol. XIII, núm. 10, p. 192-202, *Sesión pública extraordinaria del día 16 de diciembre de 1916 en Honor del Académico Difunto Excmo. Sr. D. Silvino Thos y Codina*. Sobs. de López Robert, Barcelona 1917; *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 106 (2013), p. 33-41.
- [173] Silví THOS i CODINA. *De Comillas a París (agosto a octubre de 1899)*. A. López Robert, Barcelona 1890 (2a ed).
- [174] Enric Bertran, text ampliat a partir de l'entrada corresponent de la *Gran enciclopèdia catalana* (vol. 3, p. 302), signada per Agustí Duran i Sanpere, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana de Geografia, Directori de socis i sòcies, de col·laboradors i col·laboradores.
- [175] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Vol. II. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, p. 346-347.
- [176] Jordi VIDAL. «La tasca arqueològica de Ferran de Sagarra...», *op. cit.*, p. 101, nota 17.
- [177] Francisco RODRÍGUEZ MARÍN. *Guía histórica y descriptiva de los Archivos, Bibliotecas y Museos Arqueológicos de España*. Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid 1916, p. 649-655.
- [178] Ramon PLANES i ALBETS, Laura PAGAROLAS i SABATÉ i Pere PUIG i USTRELL. *L'Arxiu de la Corona d'Aragó: Un nou perfil per a l'Arxiu Reial de Barcelona*. Associació d'Arxivers de Catalunya, Barcelona 2003, p. 73.
- [179] Jordi CASANOVAS i MIRÓ. *El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona: Dades per a una història*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona 2010; ressenya de Francisco Gracia Alonso a *Pyrenae*, núm. 41 (2010), p. 253-256.
- [180] Ferran de SAGARRA. «Un donatiu de segells del senyor Joaquim Cabot i Rovira». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, vol. IV, núm. 36 (1934), p. 145-153; Albert ESTRADA RIUS. «Alfons el Liberal, segell de cera vermella, 1327-1336». A: Marta CAMPO i Albert ESTRADA RIUS (ed.). *Cinc segles de numismàtica catalana*. Exposició commemorativa del 75 aniversari del Gabinet Numismàtic de Catalunya, del 14 de juny al 4 de maig de 2008. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2007, p. 137.
- [181] Pere SERRA i Leticia DARNA. *El fons de segells pendents de pergamins de la Biblioteca de Catalunya*. Exposició a la Biblioteca de Catalunya, del 15 de gener al 14 de febrer de 2018, fulletó-catàleg de l'exposició.
- [182] Jordi RUBIÓ i BALAGUER. «Un llegat a l'Institut d'Estudis Catalans. El donatiu Sagarra a la Biblioteca de Catalunya». A: *Sobre biblioteques i biblioteconomia: Obres de Rubió i Balaguer*. Vol. XII. Generalitat de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995, p. 126.
- [183] Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Fons privats. Fons personals. AHCB3-302/5D57. Catàleg del fons. 5D57 Sagarra Siscar, Ferran de, Barcelona, 2003.
- [184] Tant a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona com al catàleg col·lectiu consorciat CCUC es troba la relació bibliogràfica per categories a les entrades per autoria: Sagarra i de Siscar, Ferran de, 1853-1939; per matèria: sigilografia.
- [185] Sobre el colleccionisme arqueològic a inicis del segle XX en relació amb les zones gironines: Isabel VALLBÉ ALBIOL. «Manuel Cazorro Ruiz, pioner d'Empúries i colleccionista». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 46 (2005), p. 367-405.
- [186] Joaquim BOTET i SISÓ. «Sello de D. Ramon...», *op. cit.*, p. 411-414.
- [187] Una bona part d'aquestes matrius apareix reproduïda, amb la indicació «Girona, Museu Arqueològic», a la monumental *Sigilografia catalana* de Ferran de Sagarra.
- [188] *Som cultura...*, *op. cit.*
- [189] Albert VELASCO i Marc SUREDA (ed.). *La formació de col·leccions diocesanes a Catalunya: Lleida, Museu de Lleida, diocesa i comarcal*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2017; Xavier BARRAL i ALTET. «Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya». A: *Thesaurus: L'art als bisbats de Catalunya 1000-1800. Estudis*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1985, p. 77-103.
- [190] Manuel BASSA i ARMENGOL. «Bisbes de Lleida...», *op. cit.*, p. 35-36.
- [191] Manuel BASSA i ARMENGOL. «Bisbes de Lleida...», *op. cit.*, p. 35-36.
- [192] Magdalena CANELLAS ANOZ. «Contribución al estudio sigilográfico de la Pahería de Lérida (1410-1412)». A: *Ac-*

- tas del Primer Coloquio...*, op. cit., p. 317-322. Vegeu també Agustí PRIM I TARRAGÓ. *Datos y aclaraciones para la historia de los sellos municipales de la provincia de Lérida*. Tipografía de la Casa Provincial de Misericordia, Lleida 1978.
- [193] *Arxiu Històric de Tarragona: Butlletí Informatiu*, núm. 9 (juliol 2006), p. 4; Isabel COMPANYS I FARRERONS. *Catàleg de la col·lecció de pergamins de l'Ajuntament de Tarragona dipositats a l'Arxiu Històric de Tarragona*. Arxiu Històric de Tarragona, Tarragona 2009.
- [194] Jaume BARRACHINA. «Lipsanoteques de Sant Pere de Casserres, Santa Eugènia de Berga i Sant Julià de Vilatorrada». A: *Museu Episcopal de Vic: Guia de les col·leccions*. Museu Episcopal de Vic, Vic 2007, p. 250-253.
- [195] Ernesto FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ. «Dos sellos del linaje de Cabrera en el siglo XIII: El sello de Doña Sancha, Vizcondesa de Cabrera 1299. El sello de Don Fernando Fernández 1222». A: *Actas del Primer Coloquio...*, op. cit., p. 329-340 (per al segell de Vic, p. 329-336).
- [196] Jaime GÓMEZ DE CASO Y ZURRAGA. «Sellos reales en cera en el Archivo Histórico Provincial de Teruel». *Teruel: Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, núm. 60 (1978), p. 69-90.
- [197] La secció de sigil·lografia de l'Arxíu Històric Nacional conserva una sèrie de manuscrits de L. Aroz Pascual sobre els segells de l'Arxíu de Santa Maria la Mayor (el Pilar) de la catedral de Saragossa i d'altres localitats aragoneses: María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, op. cit., p. 24-25.
- [198] Sobre aquest interessant personatge, vegeu, per exemple, Miguel Ángel CATALÁ GORGUES i Susana VEGA BARBENA. *Valencia 1900: El legado fotográfico de J. Martínez Aloy*. Ajuntament de València, València 2008.
- [199] José MARTÍNEZ ALOY. *Los preladados de Valencia: Sigilografía*. F. Domènech, València 1887.
- [200] Antonio de la TORRE Y DEL CERRO. «La colección sigilográfica de la catedral de Valencia». *Archivo de Arte Valenciano*, núm. 1 (1915), p. 103-110 i 142-151; núm. 2 (1916), p. 19-29; núm. 3 (1917), p. 11-25; núm. 4 (1918), p. 81-115; núm. 5 (1919), p. 50-64; núm. 6 (1920), p. 52-64; núm. 7 (1921), p. 72-103, i núm. 8 (1922), p. 112-152 (ed. conjunta: Antonio López y Cía, València 1925).
- [201] Antonio RUMEU DE ARMAS. «In memoriam. Don Antonio de la Torre (1878-1966)». *Hispania*, núm. 26 (1966), p. 485-96; Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ. «Don Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 3 (1966), p. 655-662; F. Federico UDINA MARTORELL. «Un gran maestro que desaparece. Antonio de la Torre y del Cerro (1878-1966)». *Miscellanea Barcinonensis*, núm. 15 (1967), p. 1-10; Emilio SÁEZ i Mercè ROSSELL. *Repertorio de Medievalismo Hispánico (1955-1975)*. Vol. II. El Albir, Barcelona 1978, p. 381-382.
- [202] Josep Maria MUÑOZ LLORET. *Jaume Vicens i Vives (1910-1960): Una biografía intelectual*. Edicions 62, Barcelona 1997; Josep CLARA, Pere CORNELLÀ i Francesc MARINA. *Epistolari de Jaume Vicens Vives*. Vol. II. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1998, p. 471-492.
- [203] María CARMONA DE LOS SANTOS. *Bibliografía de sigilografía...*, op. cit., p. 31-32; María Dolores MATEU IBARS. «Sigilografía valenciana». A: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971*. Vol. 2. *Prehistoria, Edades Antigua y Media*. Universitat de València, València 1980, p. 905-908; Felipe MATEU I LLOPIS. «El "Rex Hungarie" y el "Rex Valencie": sincronismos monetarios y sigilográficos: en torno de doña Violante de Hungría». A: *Jaime I y su época: X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 3. *Economía y sociedad, mundo cultural, historiografía y fuentes*. Universidad de Zaragoza, Saragossa 1982, p. 545-555; María Luisa CABANES CATALÁ, Ramon BALDAQUÍ ESCANDELL i Verónica MATEO RIPOLL. «Sigilografía valenciana en la época de Alfonso el Magnánimo: estado de la cuestión». A: *XVI Congreso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona: La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo; i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume (Napoli, Caserta, Ischia, 18-24 settembre 1997)*. Vol. II. Paparo, Nàpols 2001, p. 99-110. També vull recordar María Luisa CABANES CATALÁ i Pilar DÍAZ. «Papel y sigilografía». A: *IV Congreso Nacional de Historia del Papel en España*. Asociación Hispánica de Historiadores del Papel, 2001, p. 45-72.
- [204] María de los Desamparados CABANES PECOURT. «Notas para el estudio de la sigilografía episcopal valentina de los siglos XIII y XIV». *Saitabi*, núm. XVII (1967), p. 37-41; María de los Desamparados CABANES PECOURT. «Sigilografía y hagiografía: los sellos y su aportación a la iconografía hagiográfica». A: Agustín HEVIA BALLINA (ed.). *Hagiografía y archivos de la iglesia santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España: Actas del XVIII Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España (Orense, 9-13 de septiembre de 2002) = Memoria Ecclesiae*, núm. 25 (2004), p. 613-651; María Luisa CABANES CATALÁ. «Sigilografía, heráldica y epigrafía como auxiliares de la biografía eclesiástica». A: Agustín HEVIA BALLINA (ed.). *Biografía eclesiástica y archivos de la iglesia santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España. Actas del XX Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España (Málaga, 13-18 septiembre de 2004) = Memoria Ecclesiae*, núm. 29 (2006), p. 471-494.
- [205] Ricard URGELL FERNÁNDEZ. *Arxiu del Regne de Mallorca: Guia*. Conselleria d'Educació i Cultura, Palma 2000.
- [206] Rosa Maria AGUILÓ FIOL i Joana Maria PALOU SAMPOL (ed.). *Museo Arqueológico Diocesano: Estudi de l'àlbum de Rafael Ysasi*. Museu de Mallorca. Conselleria Cultura, Palma 2018, col·l. «El Fons documental del Museu de Mallorca», vol. I, p. 36-37, i vol. II, p. 31-34. La làmina xxxii presenta la llista dels segells exposats, núm. 1073-1109.
- [207] Bartomeu FERRÀ I PERELLÓ. *Instalación del Museo Arqueológico Luliano...*, op. cit., p. 8; *La Societat Arqueològica Lul·liana: els primers 25 anys*. Exposició (Palma, 19/11/2020-16/01/2021).

- [208] Joan C. de NICOLÁS MASCARÓ. «La matriu d'un segell perdut a Menorca a finals del segle XIII pel cavaller de nissaga empordanesa Pere Saverdera o un personatge homònim». Centre d'Estudis locals d'Alaior, Menorca 2015, p. 1-7.
- [209] Albert SALSAS. *Revue Historique du Diocèse de Perpignan*, núm. 3 (1924), p. 182.
- [210] Diposit de la Direction du Patrimoine de la ciutat de Perpinyà.
- [211] Antonino SALINAS. «Sigilli dei Martini e della regina Maria». *Archivio Storico Siciliano*, núm. (1887), p. 262; Giuseppe LA MANTIA. «Su l'uso della registrazione in cancelleria del regno di Sicilia dai Normanni a Federico d'Aragona (1130-1337)». *Archivio Storico Siciliano*, núm. 31 (1906), p. 197-219; Giuseppe LA MANTIA. «Capitoli angioini sul diritto di sigillo per la Cancelleria regia per la Sicilia posteriori al 1272». *Archivio Storico Siciliano*, núm. 32 (1907), p. 421-452; Giuseppe LA MANTIA. «Recensione a F. Sagarra, *Notes referentes als segells del rei Martí*, Barcelona 1911». *Archivio Storico Siciliano*, núm. 35 (1910), p. 477-481; *Real Cancelleria di Sicilia: Inventario sommario*. Archivio di Stato di Palermo, Palerm 1950; Paolo COLLURA. *La Cancelleria dei re aragonesi di Sicilia*. Officina di Studi Medievali. Palerm s. d. [1983]; Pietro BURGARELLA. *Nozioni di diplomazia siciliana*, Palerm 1991; Salvatore FODALE. *I quaterni del Sigillo della Cancelleria del Regno di Sicilia (1394-1396)*. Associazione Mediterranea, Palerm 2008.
- [212] Giuseppe COSENTINO. *Elenco delle scritture e dei sigilli esposti nella bacheca della seconda stanza della biblioteca*. Boccone del Povero, Palerm 1892.
- [213] Hom pot consultar les imatges de pergamins d'arxius sicilians, entre els quals els arxius capitulars i la Biblioteca Ursino-Recupero di Catania, en el lloc web del projecte ACTA.
- [214] Aldo MARTINI. «La raccolta dei sigilli dell'ASDPa». A: Giovanni TRAVAGLIATO (ed.). *Storia & Arte nella scrittura: L'Archivio Storico Diocesano di Palermo a 10 anni dalla riapertura al pubblico (1997-2007)*. Centro Studi Aurora Onlus, Palerm 2008, p. 455-65; el segell es troba reproduït a la pàgina web del museu.
- [215] Antonino Salinas (1841-1914) era un insigne arqueòleg i historiador, protagonista de la vida cultural palermitana de finals del segle XIX, director del Museu Arqueològic, en el qual va organitzar les col·leccions de medalles i monedes.
- [216] Marcello MOSCONE. *Notai e giudici cittadini dai documenti originali palermitani di età aragonesa (1282-1291)*. Archivio di Stato di Palermo, Palerm 2008.
- [217] Antonino SALINAS. «Il sigillo d'oro di Federico III d'Aragona». *Archivio Storico Siciliano*, núm. (1883), p. 248-250.
- [218] Per exemple: Vivien PRIGENT. «La Sicile de Constant II: l'apport des sources sigillographiques». A: Annliese NEF i Vivien PRIGENT (ed.). *La Sicile byzantine de Byzance à l'Islam: Actes des journées d'études (Paris, octobre 2009)*. De Boccard, París 2010, p. 157-188; Vivien PRIGENT. «L'usage du sceau de plomb dans les régions italiennes de tradition byzantine au haut Moyen Âge». A: Jean-Marie MARTIN, Annick PETERS-CUSTOT i Vivien PRIGENT (ed.). *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle)*. Vol. I. *La fabrique documentaire*. École Française de Rome, Roma 2011, p. 207-240.
- [219] Vivien PRIGENT. «Des pères et des fils. Note de numismatique sicilienne pour servir à l'histoire du règne de Constantin IV». A: Olivier DELOUIS, Sophie MÉTIVIER i Paule PAGÈS (ed.). *Le saint, le moine et le paysan: Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*. París 2016, p. 589-616; Vivien PRIGENT. «Nouvelle hypothèse à propos des monnaies de bronze à double marque de valeur de l'empereur Constantin IV». A: Errico CUOZZO, Vincent DÉROCHE, Annick PETERS-CUSTOT i Vivien PRIGENT (ed.). «Puer Apulia». *Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*. Vol. II. París 2008, p. 637-54.
- [220] Mirko VAGNONI. «*Dei gratia rex Sicilie*»: *Scene d'incoronazione divina nell'iconografia regia normanna*. Federico II University Press, Nàpols 2017.
- [221] Ambre VILAIN, *Matrices de sceaux du Moyen Age*. BnF, París, 2014; Jean-Luc CHASSEL i Dominique DELGRANGE (ed.). *Les matrices de sceaux: Actes de la journée d'étude internationale de la Société française d'héraldique et de sigillographie le 14 octobre 2014*. Institut national d'histoire de l'art = *Revue Française d'Héraldique et de Sigillographie*, núm. 86 (2016).
- [222] Faustino MENÉNDEZ PIDAL i Elena GÓMEZ PÉREZ. *Matrices de sellos españoles (siglos XII al XVI)*. Ministerio de Cultura, Madrid 1987. Vegeu-ne la ressenya de René Gandilhon a *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. 146 (1988), p. 424-425.
- [223] Stefan K. KUCZYNSKI. «Rapport concernant l'enquête sur les matrices de sceaux». *Janus*, núm. 1 (1993), p. 18-24.
- [224] María CARMONA DE LOS SANTOS. «Censo de colecciones españolas de matrices de sellos». *Boletín de la ANABAD (Asociación Nacional de Archiveros, Bibliotecarios, Arqueólogos y Documentalistas)*, núm. 44 (1994), p. 29-42.
- [225] Moltes ja havien estat tractades en l'obra de Ferran de Sagarra, que va localitzar i descriure 267 matrius de diverses institucions civils i eclesiàstiques, majoritàriament d'època moderna. Pel que fa a les medievals, cal referir-se a l'obra de Faustino MENÉNDEZ PIDAL i Elena GÓMEZ PÉREZ, *Matrices de sellos...*, op. cit., p. 14-18.
- [226] María CARMONA DE LOS SANTOS. «Censo de colecciones españolas...», op. cit., p. 31-34.
- [227] Faustino MENÉNDEZ-PIDAL i Elena GÓMEZ PÉREZ, *Matrices de sellos...*, op. cit., p. 12. Les fitxes relatives a matrius de col·leccions catalanes són: Museu Arqueològic de Girona, núm. 47, 255 i 268; Museu Episcopal de Vic, núm. 26, 48, 78, 139, 162, 216, 257 i 258; Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, núm. 295; Museu Frederic Marès, sense fitxes, i Arxiu Municipal de Cervera, núm. 249. Reprenent Ferran de Sagarra, els autors indiquen algunes col·leccions privades. com ara Manuel Andreu, de Barberà, núm. 306; Font de Rubinat, de Reus, núm. 251; Ramon Gramunt, de Balaguer, núm. 254; Juli Vintró, núm. 31,

35, 60 i 80; la mateixa collecció de Sagarra, núm. 250; el Museu Arqueològic jesuïta de Sant Vicenç de Sarrià, núm. 252, i l'arxiu de la catedral de la seu de Saragossa, núm. 241. Dos exemples de la dispersió dels objectes i de la necessitat i dificultat de fer-ne un inventari: «Informe referent a la matriu d'un segell de l'Edat Mitjana pro-

pietat del Sr Josep Sàlvia». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 20-21 (2008), p. 245-250; Jaume RIERA I SANS. «Informe sobre la matriu de segell trobada a Puigverd de Lleida». *Paratge: Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Nobiliària*, núm. 16 (2003), p. 31-32.

NOTA BIOGRÀFICA

Xavier Barral i Altet és membre de l'Institut d'Estudis Catalans, catedràtic emèrit d'història de l'art medieval de la Universitat de Rennes 2 i professor convidat de la Universitat Ca'Foscari de Venècia. Actualment, investigador de la Bibliotheca Hertziana-Max Planck Institut für Kunstgeschichte de Roma i de l'Institut National d'Histoire de l'art de París. La seva bibliografia es troba recollida a *Le plaisir de l'art du Moyen Age. Commande, production et réception de l'œuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Picard, París 2012. Entre les seves obres recents: *En souvenir du roi Guillaume. La broderie de Bayeux. Stratégies narratives et vision médiévale du monde*, Cerf, París 2016; *Il cantiere romanico di Sainte-Foy de Conques. La ricchezza, i miracoli e le contingenze materiali, dalle fonti testuali alla storia dell'arte* (Dissertationes et monographiae, 12), Zagreb-Motovun 2018.